Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 103 (15541) ◆ 1995 чылдың июнь 2, пятница ◆ Ат салган шагы 21.10 ÷ Садар өртээ 400 рубль.

Сүт-Хөл кожууннуң 1995-1998 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың май 10. № 190. Кызыл хоорай.

Сүт-Хөл кожуунда шиитпирлезе чогуур социал-экономиктиг айтырыглар хөй болуп турар. Өөредилге, культура, кадык камгалалы ышкаш албан черлериниң материал-техниктиг баазазының деңнелиниң талазы-биле ында байдал ындыг-ла кончуг эки эвес. Кожууннар база ажыл-агыйлар аразынга аргыжылганың автоорукталары, көвүрүглер тоң багай байдалда турбушаан.

Өөредилге-кижизидилге албан черлериниң кол-кол объектилери, культураның одаглары, эмнелге-профилактика албан черлери 40-50 чылдарда-ла улусчу арга-биле тудуп каан эрги, үрелип, бустурунуң кырында келген бажыңнарны ээлевишаан.

Амгы үеде социал адырның, колхозтарның болгаш совхозтарның кол-кол фондулары дыка үрелип, элээн бооп турар. Оларның чамдыктарын ажыглаар арга чок болу берген.

Капитал салыышкыннарының күсели-биле сөөлгү чылдарда кожуунга херек кырында чурттталга тудуун чорудары соксай берген. Материал-техниктиг хандырылганың кошкаандан хоорайлар аразының болгаш иштики харылзааның телефон болгаш радиодамчыдылга четкилери чогуур деңнелге дүүштүр ажылдавастаан.

Нефтебааза, агроүлетпүр-банкызы, ажаалга банкызы, септелге-орук участогу, ыяш ажыл-агый чери ышкаш амыдыралдың кол судалын тудa берген объектилер мынчага чедир Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының эргезинде болуп артпышаан.

Сүт-Хөл кожууннуң девискээринде сүт, дүк, эът, тараа болбаазырадып кылыр эң бөдүүн баазалар безин чок. Кара-Чыраа суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүрген шиитпирлээриниң айтырыы боттуг хемчеглерни негеп турар. «Сүт-Хөл» совхозтуң төвүн чаа черже көжүргеш, орта херек кырында материал-техниктиг баазаны катап тургузуп эгелээни-биле ол айтырыг тудуш холбаалыг болуп турар.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Сүт-Хөл кожууннуң 1995-1998 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программазын бадылаар.

2. Программаны күүседир талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ажылдап кылырын яамыларга, комитеттерге, ведомстволарга, Сүт-Хөл кожуун чагыргазынга дагзыр.

3. Өг-бүлениң, бичии чаштарның болгаш иелерниң айтырыгларының талазы-биле төптү кожуунга тургузуп алырынга акша-төгерикти тускайлап бээрин Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң социал камгалал яамызынга хүлээдир.

4. Доктаалдың күүселдезин дээш хыналданы тургузарын Президентиниң Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның контроль эргелелинге база Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы А. О. Кенденге онаар.

Ш. ООРЖАК.

Россия Федерациязының Саң яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң дугайында түр дүрүмге немелделер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың май 19. № 208. Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының Сайыттар Чөвүлелиниң — Чазааның 1993 чылдың август 27-де № 864 доктаалы-биле бадылаан Россия Федерациязының Федералдыг казначействозунуң дугайында Дүрүмге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Саң яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың январь 20-де № 16 доктаалы-биле бадылаан Түр дүрүмге дараазында немелделерни киирер:

VI. Тыва Республиканың бюджеди-биле санашкан турар кылдыр федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилерни үндүрүп бээриниң (акшаланыышкынны ажыдарының) чуруму.

6.1. Тыва Республиканың бюджеди-биле санашкан турар кылдыр федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилерни үндүрүп бээрин (акшаланыышкынны ажыдарын) Федералдыг казначействонуң кол эргелели федералдыг бюджеттиң чер-чер бюджеттеринге хамааржыр акша-хөреңгилерин бодунуң чаңгыс аай агар санындан РФ-тиң СЯ-зының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң агар санынче оларны хамаарышкан бюджеттерниң агар саннарынче дараазында киирер кылдыр шилчидериниң аргазы-биле боттандырар.

6.2. Бот-боттарының аразынга санажылгаларны «Эвилелдешкен республикаларның республика бюджеттериниң эвилелдешкен республикаларның саң яамыларынга күүселдезиниң бухгалтер учедунуң талазы-биле» ССРЭ-ниң Саң яамызының 1978 чылдың март 1-де № 18 саавырынга дүүштүр боттандырар.

VII. Тыва Республиканың бюджединге федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилерни немей бээриниң (акшаланыышкынны ажыдарының) чуруму.

7.1. Тыва Республиканың бюджединге немелде акшаландырыышкын талазы-биле федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилерни үндүрүп бээрин (акшаландырыышкынны ажыдарын) Федералдыг казначействонуң кол эргелели федералдыг бюджеттиң чер-чер бюджеттеринге хамаарышкан акша-хөреңгилерин РФ-тиң Саң яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң агар санынче оларны хамаарышкан бюджеттерниң агар саннарынче дараазында киирер кылдыр бодунуң агар санындан шилчидериниң аргазы-биле боттандырар.

7.2. Немелде акша бериишкиннеринге хамааржыр Тыва Республиканың бюджеди-биле санаашкыннарны чарыгдалдарның чылда бижимелинге үндезилеп база бюджет күүселдезиниң чорудулгазының үезинде чылдың болгаш кварталдарның сайгарылгага өскерилгелерин барымдаалап тургаш, боттандырар.

VIII. Россия Федерациязының Саң яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң сайгарылгага кылыр оперативтиг килдизиниң дугайында.

8.1. Сайгарылга кылыр оперативтиг килдис болза, Россия Федерациязының Саң яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелинге учет-оперативтиг ажылды удуртурун боттандырар.

8.2. Сайгарылга кылыр оперативтиг килдис бодунуң ажылын оперативтиг бөлүктер принцивин ёзугаар организастаар.

8.3. Амгы үеде күштүг чурум ёзугаар адаанда турар албан черлеринге болгаш организацияларга акша-хөреңгилерни шилчидер кылдыр агар саннарны акша-хөреңгилер башкарыкчыларынга ажыдып бээр.

8. 4. Сайгарылга кылыр оперативтиг килдиске ажылды организастаары сайгарылга-операцияларны шын, чогуур үезинде чигези-биле чорударының, оларны бухгалтер учедунга, документилер эргилдезин чөп тургузарының негелделеринге дүүшкен турар ужурлуг.

8.5. Россия Федерациязының Төп банкызынга чагырткан Тыва Республиканың Национал банкызы ажыл төлевирин болгаш өске-даа акша тыпсырын хандырарынга Тыва Республиканың бюджетте организацияларын бар акша-биле быжыглап деткиир.

2. Тыва Республиканың Саң яамызы (Салчак), Россия Федерациязының Саң яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелели (Көк-оол) тус чер бюджедин күүседир талазы-биле хүлээлгелерни банк системазындан казначейство органнарынга дамчыдып бээриниң чурумун, үе-чадаларын, хуусааларын ажылдап кылгаш, Россия Федерациязының Төп банкызынга чагырткан Тыва Республиканың Национал банкызынга (Южаковка) бээр.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаанда

ШИИТПИРЛЭЭР ҮЕЗИ КЕЛГЕН АЙТЫРЫГЛАР

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа республика амыдыралының үези келген чугула айтырыгларын чугаалажып көрген. Хуралды Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Чазак хуралының хүн айтырынга 30 ажыг айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле киирген турган. Оларның чамдыктары Чазак кежигүннеринге, хуралдың киржикчилеринге билдингир болганы-биле аңаа доктаавайн, бадылап алганнар. А чамдык айтырыгларны Чазактың дараазындагы болур хуралынга чедир быжырымчалыг ажылдап кылыры-биле соңгаарлаткан.

Нефтебаазаларны болгаш автомобильдерге бензин кудар станцияларны, ол ышкаш көжүп чоруур ындыг станцияларны тударының болгаш ажыглаарының талазы-биле ажыл-чорудулгага чөпшээрел бээриниң дугайында М. К. Доржукай аңаа допчузу-биле чугаалаан. Ол айтырыг талазы-биле хүлээп алдынган доктаалда айтып турары болза, нефтебаазаларны болгаш автомобильдерге бензин кудар станцияларны, ол ышкаш көжүп чоруур ындыг станцияларны ажыглаарынга чөпшээрел бээр дугайында дүрүмнү бадылаар болгаш ындыг станцияларның ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел бээрин Тыва Республиканың кол эксперт комиссиязы Тыва Республиканың Чазааның шиитпиринге үндезилээш чорударын тодараткан. Ол ышкаш, 1995 чылдың июнь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээринге ол чөпшээрелди берип эгелээр дээрзин Чазактың хүлээп алган ол доктаалында айтып турар.

Тываның соодулга комбинадының хуужударының таарымча чогунуң дугайында айтырыгны база ол хуралга чугаалажып көрген. Херектиң ужуру болза, Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күркомитеди Тываның соодулга комбинадын хуужудар талазы-биле чөпшээрел бээри-биле ТР-ниң Дээди Хуралынга айтырыг тургускан. А Дээди Хурал 1995 чылдың апрель 7-де 280 дугаарлыг доктаалды хүлээп ап, ол комбинатты хуужудары таарымча чок деп санааш, ону хуужудулгага кирбес объектилерниң болгаш бүдүрүлгелерниң санынга киирер дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ынчангаш Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле ол комбинатты хуужутпас деп Дээди Хуралдың доктаалынга каттыжар деп шиитпирлээн.

Республикага чайгы үеде геология-шинчилел бөлүктеринге автотранспорт талазы-биле дуза чедирер турган «Альтернатива» деп биче бүдүрүлге амгы үеде колдуунда-ла ажылын соксаткан болуп турар. Ол биче бүдүрүлге эт-хөреңгизин арендага берип, оон алган акша-хөреңгизин шалың кылдыр ажыглап, хоойлужудулга чурумун үреп турар апарган. 1993 чылдың бирги чартыындан эгелээш, ол биче бүдүрүлге бухгалтер болгаш статистика отчёттарын кылбайн келген, геология бөлүктериниң хандырарының керээлерин сөөлгү ийи чылда чарбаан. Ынчангаш ол биче бүдүрүлгени хуужудуп, коммерциялыг конкурска садарын Чазак хуралындан доктааткан.

Эрзин кожууннуң Качык сумузунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны база ол хуралга чугаалашкан. 1992 чылдың апрель айда ол кожууннуң «Нарын» совхозун эде организастаан соонда, арат ажыл-агыйын аңаа тургускан, а 1994 чылда «Качык» коллективтиг бүдүрүлге тургустунган. Ол бүдүрүлге ол-ла чылын 30 тонна эътти болгаш 4 тонна дүктү 100 миллион ажыг рубльге сайгарган. 1992-1994 чылдарда 26 мал кажааларын кылган, ыяш дилер чер, [illegible] түр электри станциязы ажылдап турар, 4 аал ишти чурттаар бажыңның тудуу эгелээн.

Ооң-биле чергелештир суму чагыргазы, «Качык» коллективтиг бүдүрүлге социал болгаш амыдырал хандырылгазының берге айтырыгларынга таваржып турарын барымдаалааш, 1995-1997 чылдарда социал болгаш бүдүрүлге инфраструктураларының тудуунга ол бүдүрүлгеге акшаны тускайлап бээрин, 1995-1996 чылдарда Качыкка интернаттыг биче комплектилиг школаны ажыдарын, ону башкы кадрлар-биле, чогуур дериг-херекселдер-биле, өөредилге-методика материалдары-биле хандырарын, Качык сумузунуң девискээринде чурттап турарларны хандырары-биле ол сумуга 1995 чылдың үшкү кварталында УАЗ-469 автомашинаны тускайлап бээрин, аңаа эмнелге пунктузун ажыдарын, ол сумунуң кожуун төвү-биле аргыжылгазынга УАЗ-469 автомобильди болгаш автобусту тускайлап бээрин, 1995 чылда Нарын — Кунгуртуг аразының автооруунуң участогунга Качык суурже ээр орукту төлевилээрин болгаш тудуун эгелээрин болгаш өске-даа чүүлдерни кылырын чогуур яамыларга ол доктаал-биле дагзып турар.

Сыстыг-Хемниң күраңныыр-тывыш ажыл-агыйының болгаш Сыстыг-Хем суурнуң экономиказын чогумчалыг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны Чазак хуралынга чугаалашкаш, ол талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаан. Ыяшты актадыр сөөртүп алырынга херееглээр тракторну садып алырынга болгаш ыяш белеткээринге хереглээр өске-даа херекселдерни садып алырынга 60 млн. рубльдиң узун хуусаалыг чээлизин бээрин, ыяш хирээлээр цехти эде дерииринге 60 млн. рубльдиң узун хуусаалыг чээлизин тускайлаарын, дугуйлуг тракторну садып алырынга, чедир кылдынмаан хлеб быжырар черни башкылар бажыңынга таарыштыр кылырынга акша-хөреңгилерни болгаш оон-даа өске хемчеглерни ында киирген.

Тыва Республиканың Хоойлуларын Дээди Хуралдың талазындан үрей бээр таварылгалар сөөлгү үеде болгулап турарынга Тыва Республиканың Чазааның хамаарылгазының дугайында айтырыгны ол хуралга база чугаалажып көрген. Тыва Республиканың тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының дугайында Хоойлузун ТР-ниң Дээди Хуралы үрээн болгаш ол Хоойлуга өскерилгелерни болгаш немелделерни чогуур хоойлулар-биле эвес, а Дээди Хуралдың аңгы доктаалдары-биле киирип турган. Ол ышкаш «Тыва Республикада үндүрүп турар солуннар болгаш журналдар редакцияларынга чамдык үндүрүг чиигелделериниң дугайында» доктаалды Дээди Хурал хүлээп алган.

Үндүрүг онаарының болгаш чыылдаларының дугайында айтырыгны, оларны төлээринге чиигелделерни Россияның хоойлуларын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын ёзугаар таарыштырар болгай. А Дээди Хуралдың хүлээп алганы ол доктаалдар чогуур хоойлуларга таарышпас болуп турар дээрзин Чазактың хүлээп алган доктаалында чугаалап турар болгаш Хоойлужудулгага өскерилгелер болгаш немелделер киирериңге саналдарын яамылар болгаш ведомстволар Тыва Республиканың Чазаанга көөрү-биле баштай киирери чугула дээрзин доктааткан. Өске-даа чамдык таарымча чок чүүлдерниң дугайын аңаа чугаалашкан.

Хой кежинден тон даараар фабриканы 1995 чылда ажыглалга киирерин хандырар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында айтырыгны ол хуралга чугаалашкан. Ол фабриканың тудуу 1987 чылда эгелээн. Баштай аңаа чылда-ла 495 муң кезек хой кежин ажылдап кылыр кылдыр төлевилээш, ону ам 250 муң кезек хой кежин чылда ажылдап кылыр кылдыр эвээжеткен. Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, ол объектиде 27780 муң рубльди шиңгээдип алган, тудуг, шеверлээшкин болгаш эптелге ажылдары ында адакталып турар. Ниити дериглелер-биле 90 хуу хандыртынган, оларның үштүң бир хуузу эптеп тургустунган.

Республиканың экономиказынга ол фабриканың ажык-дузазын өөренип көргеш, ону ажыглалга киирери-биле бүгү хемчеглерни алырын яамыларга дааскан, ол ышкаш фабриканы бо чылдың ноябрьда ажыглалга киирерин «Тыва алгы» акционер ниитилелге дааскан.

Ол ышкаш Кызылдың бажың тудуушкун комбинадының котельназын Кызылдың ЧЭТ-ке дамчыдып бээрин, ол котельнаяны катап ажылдадырын акшаландырарын «Тыва алгы» акционер ниитилелге дааскан.

ТР-ниң чамдык кожууннарының кошкак хандырылгалыг чурттакчыларынга адрестиг дуза чедирериниң талазы-биле доктаалды, республика иштинге агаар транспортунга ужударынга чамдык кижилерге чиигелделер дугайында, хем транспортунга пассажирлер аргыштырарынга чиигеткен өртектер дугайында айтырыгларны база Чазак хуралынга чугаалашкаш, ол талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

РФ-тиң Президентизиниң Чарлыын ёзугаар ТР-ниң суур болгаш суму чагыргаларының ажылдакчыларының шалыңын 1995 чылдың июнь 1-ден эгелеп, 1,3 катап өстүрерин ТР-ниң Чазаа доктааткан.

Республика амыдыралынга хамаарышкан өске-даа айтырыглар талазы-биле доктаалдарны база хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ТЕЛЕГРАММА

693011. Мурлуу-Сахалинск хоорай. Сахалин областың губернатору, чагырга черниң баштыңы И. П. Фархутдиновка

Хүндүлүг Игорь Павлович!

Нефтегорскиге болган чер шимчээшкининиң айыыл-халавының уржуундан өлген кижилерниң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге болгаш Силерге Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа болгаш бүгү чону ханы кажыыдалын илергейлеп тур. Качыгдалдың бо берге хүннеринде чүректиң арыг сеткилинден силерниң-биле кады бис. Нефтегорскиниң айыыл-халапка таварышкан чонунга республика шыдаар шаа-биле боттуг дузаламчыны көргүзер.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазааның Баштыңы Ш. ООРЖАК.

* * *

РЕДАКЦИЯДАН: Мурнуу-Сахалинниң айыыл-халапка таварышкан чонунга бистиң Президентививис мындыг уткалыг телеграмманы чоруткан. Ол черниң чонунга албан организация, бүдүрүлге, коммерция черлеринден, тус-тус саарлыкчылардан, хамаатылардан дузаламчы чорударының адрезин айыттывыс:

Акша шилчидер дээр болза **31132339 РКЦ Госбанка г. Южно-Сахалинск МФО 277004 Администрация Сахалинской области.** Валюта шилчидер дээн болза — **Соцбанк Южно-Сахалинска кор/счет 081204 получатель Тихоокеанский внешторгбанк счет 76701/001.**

Капитал салыышкыннарын хуваар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың май 22. № 214. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

Тус чер бюджединден 2.75 миллиард рубль капитал салыышкыннарын дараазында чагыкчыларга хуваар (млн. рубль):

1. Москвада доктаамал төлээ черниң бажыңын тударынга Тыва Республиканың доктаамал төлээ черинге — 1000;

2. Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле комитединиң инвестиция тудуунуң эргелелинге — 889,

Ооң иштинде:

Кызыл хоорайда музей тудуунга — 100.

Кызыл хоорайда суг дамчыдар хоолайның 3-кү ээлчээниң тудуунга (үстүкү зонаның бедиткен насос станциязы) — 100.

Самагалдай суурда 2 квартиралыг чурттталга бажыңының тудуунга — 80,

Мугур-Аксы суурда эмнелге тудуунга — 100;

3. Кызыл хоорайда «Спутник» деп чурттала районунда 2 квартиралыг чурттала бажыңының тудуун доозар кылдыр инвестициялыг ИЧП чээлизин тыпсырынга Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле комитединиң сайгарлыкчы чорукту деткиир эргелелинге — 50;

4. Кызыл хоорайда хой кежинден тон даараар фабриканың тудуунга ажыглаар кылдыр «Тыва алгы» акционер ниитилелге — 700;

5. чурттталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынынга — 60,

ооң иштинде Кызыл хоорайда 2 квартиралыг чурттталга бажыңының тудуунга — 30,

Ырбанда ДЭС-тиң төлевилел ажылдарынга (Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың октябрь 4-те № 427 доктаалы) — 30;

6. «Радан-2» деп радио шугумунуң тургузуун эптээр кылдыр Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазынга — 80;

7. Бай-Хаак суурга 2 квартиралыг чурттталга бажыңын тударынга ажыглаар кылдыр Таңдының кожуун чагыргазынга — 100;

8. 161 квартиралыг чурттталга бажыңын тударынга ажыглаар кылдыр «Тыва тудуг» АН-га—180;

9. Чылыдылга-биле ажылдаар электроцентральды чаартып кылырынга ажыглаар кылдыр «Тыва дагдугу» комбинатка — 200.

Ш. ООРЖАК.

ИЮЛЬ 1-ГЕ ЧЕДИР ХУУСАА БЕРГЕН

Понедельникте Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республика болгаш Кызыл хоорай прокуратураларының, Иштики херектер база ооң Кызыл хоорай эргелелиниң, дээди судтуң, Контрразведканың федералдыг албанының болгаш өске-даа эрге-хоойлу органнарының удуртукчулары болгаш төлээлери-биле шыңгыы чугааны кылган. Ооң кол чылдагааны — бо чылдың эгезинден эгелээш, бо хүннерге чедир республиканың чамдык кожууннарында кижи амы-тынынга чедер кем-херектерниң өзүп турары. Ылаңгыя чоокку үелерде Кызылга, Кызыл болгаш Барыын-Хемчик кожууннарының девискээринге элээн каш өлүрүүшкүннер улаштыр болган. Милиция, прокуратура органнары, ылаңгыя участок шагдаалары ажылдап-даа турар болза, арагачылар-биле болгаш кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселди эчизинге чедирип чадап турар. Мооң мурнунда үелерде өлүрүүшкүннер колдуунда кудумчуга азы бир черге арагалаашкын, чогуш үезинде болуп турган болза, ам бажың иштинге болуп турар апарган дээрзин эрге-хоойлу ажылдакчылары тайылбырлап турар. Ынчангаш оларны белен тодарадып, баш удур кем-херектерни болдурбазы элээн нарын апарган.

Ындыг-даа болза Президент эрге-хоойлу органнарының талазындан ажылдың ам-даа кошкак болгаш негелде чок болуп турарын демдеглээш, чыылган удуртукчуларга ажылды эде тургузары-биле июль 1-ге чедир хуусаа берген. Бир эвес байдал бо хевээр уламчылап, кижи тынынга чедер херектерниң саны эвээжевес болза, чугаа аңгы болур дээрзин сагындырган.

(Бистиң корр.)

СУЙ БЕЛЕКТИ ТЫВЫСКАН

Моолга, Кыдатка, оон Иштики Моол автономнуг районга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка баштадыр Чазак делегациязы ол чурттар-биле тодаргай дугуржулганы чарып, эки түңнелдерлиг ээп келгениниң дугайында солун арнынга хөй удаа чырыткан. Делегация чугула айтырыгларны шиитпирлээринден аңгыда, «хол куруг» келбээн дээзи дүүн Президентиге болган солун ужуражыышкындан билдинген.

Чыглып келген бөлүк культура ажылдакчыларынга Моолдуң Президентизи Очирбаттың Ш. Д. Ооржакка берген суй белээ—аът баштыг игилди Президент көргүскен. Ол игилде Моолдуң сүлдезин, янзы-бүрү хевирниң угулзаларын уран аргалар-биле сиилбип тургаш кылган.

Игилди Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору В. В. Нагорныйга Ш. Д Ооржак дамчыткан.

Шупту бот-боттарындан онзаланып ылгалып турар он бир аът чаңгыс угже согуналып бар чыдар, даштан чазаан, ногаан өңнүг турaскаалдыг белекти Иштики Моол автономнуг районнуң чазааның даргазы Улизи бистиң Президентививске тывыскан. Шакла ындыг хевирниң улуг турaскаалы Иштики Моол автономнуг районнуң төвү Хух-Хото хоорайның төвүнде туруп турарын, ооң чанынга бичии чаштар, хоорайның чурттакчылары чыглып кээп, сула шимчээшкиннерни кылып, дыштанып турарын Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Ол суй-белекти республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейиниң директору Д. М. Акыска дамчыткан.

Алдын-оол МОНГУШ.

«ШЫНЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Бистиң республиканың хоочун солуннарының бирээзи «Шынның» эң баштайгы номерин парлап үндүргенинден бээр 70 чылын Тываның хөй-ниитизи, солуннуң номчукчулары 1995 чылдың август 31-де демдеглээр. Солуннуң төөгүзүнде алдарлыг ол хүнге чедир ам эвээш үе арткан. Ынчаарга 1995 чылдың ийиги чартыынга уткуштур «Шын» солуннуң чагыдылгазы Кызыл хоорайда, кожууннарда куду деңнелде чоруп турарын парлалга тарадыр албан чериниң июнь 1-де медээзи херечилеп турар.

Парлалга тарадыр хүлээлгелиг харылзааның албан черлери солун чагыдылгазын (1995 чылдың ийиги чартыының) бо чылдың июнь 15-ке чедир чорудар, а ооң сөөлүнде соксадыр бодап турар. Ынчангаш солун чагыдылгазы доозулгуже чедир ам чартык ай безин четпес үе арткан-дыр. Ынчангаш «Шын» солунну чагыдып алырынче Кызыл хоорайда болгаш Тываның бүгү девискээринде номчукчуларны, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын «Шын» солун редакциязының коллективи дилеп тур.

Амгы үеде Кызыл хоорайда 1500 ажыг албан черлери, бүдүрүлгелер, организациялар, хууда сайгарлыкчы коллективтер бар. Олар бир-бир экземпляр «Шын» солунну чагыдып алыр болза, солуннуң найысылалга тиражы чоокку үеде 1,5 муң экземпляр чеде бээр-дир. Ынчаарга хуузунда чартык чылда чагыдып алырының өртээ 42 муң рубль, 3 айда — 21 муң, а парлалга тарадыр албан черлериниң найысылалда киоскилеринден боттары барып алыр кылдыр хууда чагыдып алырының 3 айда өртээ — 15 муң рубль. Рынок харылзааларының бо нарын үезинде бергедээшкиннер турза-даа, «Шын» солуннуң номчукчулары болгаш күш-ажылчы коллективтер июнь 15-ти манавайн, массалыы-биле чагыдып алырынче кыйгырып тур бис.

«ШЫН» солун редакциязының коллективи.

ХҮН ХҮННЕП ТУРДА...

«Чырык хүн хүннеп турзун, авам-даа, мен-даа чурттаайн» деп уругларның ынак ырызының аялгазы-биле найысылалдың Ленин кудумчузун дургаар чадаг-тергелиг бичии спортчуларның соондан каас-чараш кылдыр шиметтинген машина кырында уругларның эң ынак тоолу «Алдын дүлгүүрнүң» маадырлары, а оларның чанында хөй-хөй нация чоннарының тоолдарының маадырлары: Алдын-кушкаш, Дилгижек-оол кызыл чаактарлыг үш хаван оолдары, Золушка, кыдат улустуң тоолунуң кол маадыры Сарыг-кушкаш, узун кара салдыг Карабас, үш баштыг улу дээш, кымнарны чок дээр. Уруглар тоолдарны аваларының, ачаларының номчаан номнарындан билир дээрден башка, оларны дириг, чанынга чедип кээп, хол тутчуп менди солчуп, чугаалажып болур чүве дээрзинге кайын бүзүреп чораан деп. Дүүн Кызылдың национал парк аксынга уруглар ынак тоолдарының маадырлары-биле чугаалажып, холун тудуп мендилежир аргалыг болган. Кортук эвес элээди уруглар олар-биле шөлге кады танцы-самнаан. Байырлалдың эң бичии садик назылыг уруглар безин «Кым-дыр мен?» деп айтырыгга «Диин-дир, кажар дилгижек-тир, бичии чараш Дюймовочка-дыр» деп харыыларны саат чок берип турган.

Делегейниң уруглар камгалалының хүнүн таварыштыр ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы С. М Козлов, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат болгаш ада-иелер мурнундан С. Л Оюн байыр чедирип чүве чугаалааның соонда, хоорайның школаларының эң-не талантылыглары боттарының уран талантызын көргүскен.

Байырлал үезинде дээрже янзы-бүрү шарлар, найыралдың көге-бугалары уруглар-биле кады хөглээн дег, талыйтыр ак-көк дээрже ужуп үнүп турган. А парк иштинге тыва оюннарга, спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге мөөрейлер болуп, киришкен уруг бүрүзү хол куруг болбаан. Хүн-даа уругларның сеткили ышкаш, кааң аяс болган.

Светлана МОНГУШ.

Яамының үнүүшкүннүг коллегиязынга

ХООЙЛУ КҮҮСЕЛДЕЗИН ХЫНААР

Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызының коллегиязының ээлчеглиг хуралы Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының хуралдаар залынга болган. Яамының үнүүшкүннүг коллегия хуралынга «Барыын-Хемчик кожуунда Чер дугайында хоойлунуң күүселдезиниң дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген. Коллегия хуралын ук яамының сайыдының бирги оралакчызы Ч. Х. Ооржак башкарып эрттирген. Орга кожуун чагыргазының даргазы Д. К. Хомушку, ооң көдээ ажыл-агый талазы-биле оралакчызы Ч. Х. Дожулаа, суму чагыргаларының, кооперативтер каттыжыышкыннарының даргалары, кожууннуң чер ажылының тускай эртемниглери база республиканың чер курлавырларының болгаш тургузуунуң, суг ажыл-агый комитеттериниң төлээлери киришкен

Коллегия хуралынга баштай Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамының кол специализи Г. Д. Цыремпилов Барыын-Хемчик кожуунда Чер дугайында хоойлуну ажыл-агыйлар канчаар күүседип турарының дугайында хынап көрген түңнелдериниң талазы-биле дыңнадыг кылган. Хыналдадан илерээни болза, кожууннуң ажыл-агыйлары чер дугайында хоойлуларны күүседир дээш эвээш эвес ажылдарны кылып чорудуп турар. Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, кожууннуң ниити шөлү 625966 га, ооң иштинде көдээ ажыл-агыйда ажыглап турары 276375 га, ооң 13910 газы тарылга, 2405 га сиген, 260060 га мал одары шөл болуп турар. Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» Хоойлузунга база ТР-ниң Президентизиниң 1993 чылдың декабрь 8-те үнген № 100 Чарлыынга үндезилээш, черни чер ажыглакчыларынга катап эде үлээн Кожуунда бүгү чер хоойлу ёзугаар кожууннуң, хоорайның, суурнуң, сумуларның чагырга черлериниң эргезинче кирген. Ынчангаш ам хоорай (Ак-Довурак), суур (Кызыл-Мажалык) чагыргаларының эргезинде 2841 га шөл, ооң иштинде 137 га тарылга, 48 га сиген, 1729 га мал одары шөл бар. А суму чагырга черлеринде ниитизи-биле 22493 га, ооң иштинде 734 га тарылга, сиген шөлү онаажып турар.

Кожуунда 256 арат, тараачын ажыл-агыйлар тургустунган. Оларга 28996 га шөлдү быжыглап, үзүп берген. Бо черни араттар чөптүг ажыглап, тараазын тарып, сигенин кезип ап турар Эргиде совхозтарның орнунда ам кожуунда 8 көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кооперативтер каттыжыышкыннары тургустунган. Кооперативтерде 221048 ганы, ооң иштинде 16315 га чер тарылга, сиген шөлүн быжыглаан. Ынчангаш кожуунда гектар чер бүрүзү тускай ээлиг дээрзи үстүнде сан-чурагайлардан көскү-дүр.

Кожуунда чер бүрүзү тускай ээлиг-даа болза, ооң ажыглалы четпес, бо талазы-биле хоойлу күүселдези ам-даа чедир боттанмайн турары хыналдадан илерээн. Ниитизи-биле кожууннуң ажыл-агыйларында 7115 га черни, ооң иштинде 3250 тарылга, 3865 га одар шөлү чер ажыглаттынмас боор үрегдеттингенин шинчилеп көрген. Шак мындыг октаттынган, кара чашпан үнүп турар чер «Бижиктиг-Хая», «Аянгаты», «Шекпээр» кооперативтер каттыжыышкыннарының девискээринде хөй болуп турар. Ол черлерни кожуун чагыргазы көдээ ажыл-агыйның ажыглал шөлдеринден үндүр бижээн болгаш ону катап тургузар талазы-биле хемчеглер алырының планнарын ажылдап кылган. Ынчалза-даа ажыл-агыйларда ажыглал чок, анаа чыдар тарылга шөлүнүң хемчээли чыл бүрүде көвүдеп олурар. Үрезин, суггат чедишпезинден ол черни ажыглалдан үндүрүп турары чер тургузуунга таарышпас. Чүгле эрткен чылын безин 1880 га тарылга шөлү ажыл-агыйларга ажыглаттынмайн артып калган. А арат, тараачын ажыл-агый кылып турарлар 313 га черни ажыглаваан.

Ажыл-агыйлар черни багай ажыглап, ону чыл бүрүде эки болбаазырадып, чемишчитпейн турарындан черниң беримчези кудулаан, дүжүт эвээжээн. Кожуунда ниитизи-биле 5361 га суггаттыг чер бар, ооң иштинде 5046 га тарылга, 315 га сиген шөлү. Көдээ ажыл-агый культураларының дүжүдүнүң ниити чыылдазы чыл бүрүде кудулап олурар. 1993 чылда тараа культураларының бир газындан 5,1 центнер дүжүттү, а 1994 чылда ол көргүзүг аргажок кудулаан — гадан бир центнер дүжүт алган. Тарааны долу каккан, үер-чайык алган. Картофельди 1 гадан 1993 чылда 40,9 центнер, а эрткен чылда 34,5 центнерни алган. Дүжүттүң эвээш болуп турары хөрзүннү эки болбаазыратпайн, органиктиг, минералдыг чемишчидилгелерни ажыглавайн барганындан болуп турар. Республиканың химижидилге станциязының берген сан-чурагайы-биле алырга, кожууннуң ажыл-агыйлары 1993 чылда 6340 тонна органиктиг чемишчидилгени сөөртүп төккен болза, 1994 чылдың дүжүдүнге чүгле 20 тонна органиктиг, 60,5 тонна минералдыг чемишчидилгелерни ажыглаан. Эрткен чылын «Хемчик» кооперативтер каттыжыышкыны 13 тонна минералдыг чемишчидилге сөөртүп экеп алган, оозун ам-даа ажыглаваан, төп шаңда ажык дээр адаанда үрелип, мал-маганга, кижилерге хоралыг болуп чыдар. Бо чылын кожууннуң ажыл-агыйлары 325 тонна минералдыг чемишчидилге алыр тургаш, чаңгыс тоннаны-даа сөөртүп албаан. Ажыл-агыйларда ам ажыглалдан үнген, хоралыг боорга ажыглаарын хоруп каан минералдыг чемишчидилгелер (пестицидтер) мөөңнелип чыдарын база илереткен. Хоралыг химикаттарны болгаш минералдыг чемишчидилгелерни шыгжап турар складтарының крышазы, эжии чок, септелге кылдынмаан. Мындыг ажыл-агыйжы эвес чоруктар «Хемчик», «Шекпээр», «Барлык» кооперативтер каттыжыышкыннарында бар. Мону кожууннуң долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар комитединиң, санэпидстанцияның удуртукчулары билир тургаш-ла, хемчег албайн келген. Кожуун хөй машина-техникалыг турган, хову, шөлдерже химиктиг чемишчидилгелер сөөртүп, төгер тускай көдээ ажыл-агыйның химижидилге участогу (удуртукчузу Б. Хомушку) сөөлгү чылдарда орта ажыл кылбастаан, акша-төгерик чогу-биле хоозурап, харын-даа дүжериниң кырында келген.

Черниң хөрзүнүн суг болгаш хат эрозиязы улуг хемчээлге үрегдеп, суг хөөлбектерин хирлендирип, экологтуг байдалды баксырадып турар. Ындыг үрелген шөлдер 12244 га четкен, ооң иштинде тарылга шөлү 4039 га азы ниити тарылга шөлүнүң 29 хуузу болуп турар. Суг, хат эрозиязынга удур ажылдар кылдынмайн келгени моон илдең-дир.

Черниң ажыктыын, ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидеринге кол черни суггат ээлеп турары билдингир. Сөөлгү ийи-үш чылда суггарылга системаларын септээринге акша-төгерик аңгылап бээри барык болбастаан. Барлыктың суггарылга ситемазын сөөлгү каш чылда септевээн түңнелинде, суг аксыр бугаларны үрээн, чашпан, бок үнүштер долдур үнген. Оон суг ап турар «Бижиктиг-Хая», «Барлык», «Шекпээр» кооперативтер каттыжыышкыннары суггаттыг черлерин чедир суггарып ап четпейн турар. Суг чогундан ол черлерниң дүжүдү эвээш.

Кожуунда «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлуну багай күүседип турар. Чер дээш үндүрүгнүң чүгле 60 хуузун чыып ап турар. Чыып алган акшазын ажыглавайн турар болгаш ону шын чарыгдаар талазы-биле хемчеглер ажылдап кылдынмаан.

Кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы, көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи Ч. Х. Дожулаа дыңнадыг кылгаш, сөөлгү үш чылда черниң дүжүткүрүн бедидер, ону болбаазырадыр талазы-биле ажылдар кылдынмаан, ажыктыг, эки турган зона системазын ажыглавастаан, суггаттыг черни суг, кургаг черни хат үреп, хөрзүнүн алгаш баар-дыр деп медеглел кылган.

Кожуунда чер курлавырларының болгаш тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы А. Д. Есипов, долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар эргелелдиң начальниги А. К. Долзатма, үнүш камгалалының талазы-биле агроном Э. С. Монгуш олар коллегияның айтырыынга хамаарыштыр чүве чугаалааш, чер ажыглалында четпестерни илередип, саналдарын киирген. Ол ышкаш коллегия хуралынга кожуун чагыргазының даргазы Д. К. Хомушку, Кызыл-Мажалык суур, Эрги-Барлык суму чагыргаларының даргалары В. Д. Ондар, В. С. Иргит санал-оналын бергеннер.

Хуралга коллегия кежигүннери болгаш ону даргалаан Ч. Х. Ооржак кожуунга чер ажылын сайзырадыр талазы-биле чаңгыс аай программадан ажылдап кылырын, агрономнар чер курлавырын, бойдус камгалаар комитеттер акша-төгерик чок дээш негелде, харыысалганы кошкатпайн ажылдаарын негеп, санал-оналын киирген. Коллегия хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик кожуун.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

Баштайгы ветеринария академиязы

● **БАРНАУЛ.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Валентин ПАВЛОВ**). Алтай крайда Россияда болгаш Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезиниң чурттарында баштайгы ветеринария академиязы тургустунган. Барнаулга болуп эрткен хуралга эртемденнер академиязының уставын бадылаан болгаш президиумну болгаш президентини соңгаан. Сураглыг эртемден, көдээ ажыл-агый эртемнериниң доктору, профессор Владимир Жуков академияның президентизи болган. Бо эртем төвүнүң кол сорулгазы болза ветеринария болгаш мал ажылының талазы-биле эртем шинчилелдерин чорудар, практиктиг айтырыгларны шиитпирлээр, кадрларны өөредир, кижизидер хемчеглерни ажылдап кылыр. Академик болгаш Академияның корреспондент-кежигүнү аттарны чедип алыр дээн кижилер ыяап-ла эртем адын чедип алган болгаш ветеринария талазы-биле парлаттынган ажылдарлыг болуру чугула.

Академия бодунуң дипломнарын болгаш медальдарын тургускан. Оларны эртемни хөгжүдеринге чогаадыкчы үлүг-хуузун киирген Россияның-даа, даштыкы чурттарның-даа хамаатыларынга тыпсыр.

Алмаз тывыжы соксаан

● **КРАСНОЯРСК.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи). Красноярск крайның геология экспедицияларының чайгы үеде кылып чорудар ажылдары шуут соксаарының кырында келген. Акша-төгериктиң четпес болуп турары-биле алмазты болгаш алдынны казып тыварының чаа черлерин шинчилээр болгаш дилеп тывар ажылдарны соксадыр деп турар дугайын крайның Чер иштиниң казымалдарын ажыглаар комитединиң даргазының бирги оралакчызы Марк Шерман РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Алмаз казымалдарын дилеп тып турар Эвенкияның девискээри Сибирьде үнелиг даштарны тывары эң-не идегелдиг чери болуп турарын тускай эртемниглер онзалап демдеглеп турар. Экспедиция коллективтери акша-хөреңги чок болуп турарындан шалын албас шөлээже үнүп турар болгаш бо адырны эң-не дуржулгалыг болгаш профессионал ажылдакчылар каггаш чоруп турар. Ол чорук алмаз ышкаш үнелиг казымал байлактың чыдып турар чаа черлерин шинчилеп тывар ажылдарның кызырылдырынга чедирер деп чүве тода илереп турар деп, Марк Шерман санап турар.

Делегейниң ном делгелгези

● **МОСКВА.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Дмитрий ЗЛОДОРЕВ**). «Ном — тайбыңга болгаш бурунгаар депшилгеге бараан болур» деп тема Москвага болур делегейниң ном ярмарказының кол девизи. Ол ярмарка Россияның төвү — Москва хоорайга сентябрь 5-те ажыттынар.

Ярмарка чаңчыл ёзугаар Бүгү-россияның делгелге төвүнүң павильоннарынга ажыттынар. Ооң кол организаторлары 85 чурттарже бүдүн чартык муң чалалгаларны чоруткан. 14 күрүнелер ярмаркага киржир чагыгларын киирген. Июнь төнчүзүнге чедир оларның саны 50 ажа бээр дээрзинге ном ярмарказының организакчылары идегеп турар. Ярмарканы чорударынга бүдүн чартык миллион доллар чарыгдаттынар деп. Москваның ном ярмарказының директору Николай Овсянников РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

Москвага болур номнуң делегей ярмарказынга бир-ле дугаарында журналдарның делегей экспозициязын, «Студент болгаш албан-дужаал» деп делгелгени организастап чорудар. Аңаа бүгү делегей университеттериниң, институттарының, колледжилериниң, лицейлериниң болгаш школаларының парлаан продукцияларын, өөредилге программаларының талазы-биле ажылдап кылган хемчеглерни делгээр. Ол ышкаш уругларның ярмарка-олимпиадазын чорудар, чогаалчылар, артистер болгаш журналистер-биле ужуражылгалар база болур.

Ярмаркага келген кижилер номнарны делгүүрден садып ап болур. Ном садыын павильоннар чанының девискээринге база организастаар. «Россия дээрге келергей улуг ном рыногу чер болур. Бис ону ам-даа долузу-биле шиңгээдип шыдаваан бис. Бо болур ярмарка делегейниң аңгы-аңгы чурттарының ном үндүрер черлериниң ажылчы харылзааларын улам калбартырынга улуг деткимче болурунга идегээр бис» — деп, «Делегей ному» акционер ниитилелдиң чиңгине директору Станислав Остапишин РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

АЧЫ-БУЯН ТӨВҮН ТУРГУСКАН

Чоокта чаа Бай-Хаак суурга өскүс, аарыг-аржык, инвалид уругларга болгаш адазы бар-даа болза оларның хайгааралындан дашкаар туруп турар арага-дарыже сундуккан, ажыл чок өг-бүлелерниң бичии уругларынга, хөй ажы-төлдүг чедимче чок өг-бүлелер ажы-төлүнге ачы-буянның тускай төвүн тургускан.

Ол төпте социал педагогтар, эмчилер, херээженнер активи бир демниг ажылдап, уругларның салым-чолу өстедилгези, кижизидилгези, кадыкшылы дээш улуун кадарлар

Ажыдыышкынга чалалга-биле Дээди Хуралдың Социал камгалал комитединиң даргазы Л. Н. Чыргалаң, депутат Л. Д. Варламова барып киржип, ДХ-ның комитеттиң мурнундан 500 муң рубльди дузаламчы кылдыр салган.

Төп ажыттынып турар хүн Таңды кожуунга көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының хуралы база болуп эртип турган. Оон ажылынга киржип келген ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызындан сайыттың оралакчызы Н. Д Балчий-оол база барып, төптү ажылдап турарын деткип. оон ажылынга чедиишкиннерни күзевишаан, бир хупапы өнчү кылдыр берген

ТР-ниң Үрежидилге каттыжыышкынындан келген аалчыларның белээ чыылганнарны өөрткен. Ол организацияның специализи Л. К. Шишова эң эки уксаалыг 10 кыс хураганны белек кылдыр бергеш төптүң кижизиттирикчи ажы-төлүн куш-ажылга, ыланггыя мал ажылынга ынак кылдыр кижизидерин ооң ажылдакчыларынга чагаан.

Таңды кожуун чагыргазы бо төптү ажыдарынга улуг дузаны. деткимчени кадып, соңгаларга көжегелер садарынга 1 млн 700 муң рубльди берген. А төптү ажыдарынга идепкейлиг киришкен болгаш, ооң ажылдакчылары болуп турар кижилер шупту херээженнер болганда олар боттары акша салыышкаш, хевис садып алганнар

Ачы-буян төвүнге кожууннуң бүгү суурларындан уруглар турар чүве болганда, суму чагыргалары шупту киришкен. Ыланггыя Арыг-Бажы суму чагыргазы (даргазы Н. Ч. Дагжы) 500 муң рубльди салгаш. ооң кырынга бодунуң сумузунда бактаап турар уруглар албан черлеринден 760 муң рубльди дузаламчы кылдыр чыып эккеп берген. Балгазын суму чагыргазы (В. М. Дондуп) 30 килограмм дузаан капустаны берген. Успенка суму чагыргазы (К. Д. Ойнаров) 300 муң рубльди берген, а чагырга даргазы боду «өскүс-чаавыс өскен кижи мен, ындыг уругларга болуум хуумда дузам болзун..» — дээш бир өшкүнү салган. Кочетово суму чагыргазы (Л. П. Оюн) 500 муң рубльди берген. А дарга боду хууда хапага азар шакты белек кылдыр сунган.

Межегей ортумак школазының коллективи 400 муң рубльди салбышаан, ойнаарактарны болгаш уругларга номнарны, кыдырааштарны, өңнүг карандаштарны, демир-үжүктерни белек кылдыр берген Школаның директору К. К. Монгуш өг-бүлезиниң мурнундан 50 муң рубльди аңгы база салган

Успенканың долу эвес ортумак школазының коллективи 220 муң рубльдиң кырынга боттарының дузалал ажыл-агыйындан 2 хаван оглун өнчүге немей айыткан.

Удуртур башкарар албан черлеринден, организациялардан, ТР-ниң Чурттакчы чонунуң социал камгалал. Аныяктар херээниң талазы-биле яамылардан төлээлер кээп киржип, боттарының ачы-дузазын чедирип, чылыг сөстерни чугаалаан.

Кожуун төвүнде турар албан черлеринден кожуун чагыргазының культура килдизи (эргелекчизи К. Н. Куулар) кожпо (даргазы Т. М. Болинская), ведомстводан дашкаар ангаарал килдизи (М. С. Дамдын), федералдыг почта харылзаазының эргелели (Е. М. Куулар) эң идепкейлиг киржип, акша-төгерикти арбыны-биле салып. 1 млн рубльге аъш-чем аймаан садып, «Таңды-Уула» солуннуң бо чылдың 2-ги чартыында чагыдып берген.

Совхозтардан «Сосновское» ДБА (М. Ч Оюн) 100 литр сүттү өй-өйлеп ап турарын, төптүң дузалал ажыл-агыйынга кыжын сигенни бээрин аазаан. Ол ышкаш уругларга шала кырынга чадар чадыг садып берген «Россия» совхоз 40 литр сметананы, 2 тонна мал чемин (дробленка) берген. Көдээ ажыл-агыйның дуржулга-бүдүрүлге чери (С. С Монгуш) 100 муң рубльдиң кырынга бир хойну бергеш, уругларга таарыжыр мебель аймаан садып берген.

Арат ажыл-агыйларындан «Надежда» (даргазы Чолдак-оол Чооду) 1 млн. рубльди берген. Хуу бүдүрүлге «Чечек» магазинниң коллективи 200 муң рубльди салган. А «Нива» магазин (эргелекчизи Г. Е. Шамонина) уругларга 20 аякчыгаштарны белек кылдыр берген.

Кожууннардан Улуг-Хемниң, Каа-Хемниң, Эрзинниң төлээлери кээп, боттарында тургустунгулаан ындыг төптерниң арга-дуржулгазын солчуп, чаа төпке, ооң ажылдакчыларынга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээн.

Валентина САТ.

БАЗА КАТАП КЫЗЫГААР АЙТЫРЫЫ

Тес-Хем кожуунга тыва-моол кызыгаар айтырыгларының талазы-биле улуг хурал болган. Аңаа Россия Федерациязының депутады, Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы В. Б. Кара-Сал, депутат М. М. Моңге, Тес-Хем болгаш Эрзин ИХК-лерниң даргалары, оралакчылары, Шара-Сүүр заставазының начальниги болгаш Тес-Хем кожуун чагырыкчызы Б. Ч. Баткар, өскелер-даа олурушканнар.

Кызыгаар айтырыгларының сөөлгү үеде чидигленип келгенин ол хуралга чугаалашкан. Кол сорулга чүл? Кызыгаар талазы-биле чон чүнү бодап турарыл?

Кызыгаар айтырыгларының талазы-биле каш удаа тыва, моол төлээлерниң ужуражылгалары болган. Ынчалза-даа 10 удаа ок-боолуг таварылганы моолдар кылган болгаш 2 кижи тыва талаже кара туразында кызыгаар эртип келгеш, балыглаттырган. Мал оорлаар чоруктарның саны кызырылбаан. Чүгле 1995 чылда О. Шынаа сумузунуң девискээринге моол таладан 10 кызыгаар үрээшкини, мал оорлаашкыны болган.

Мал оорлаашкынын чавырылдырар сорулга-биле эксперт бөлүктер ийи талада ажылдап турарлар. Моол тала 27 инек, 6 чылгы болгаш 96 хойну О. Шынаа сумузунга эгидип берген. Бо хүннерде О. Шынаа сумузундан 9 кижи Тес сумузунда малды дедир эгидип алыр сорулга-биле эксперт моолдар-биле кады ажылдап турарлар. Бот-боттарын билчип, оор кижилерни илеретчип турар болза, харылзаа экижиир.

Эп-найыралчы харылзааны калбартырының дугайында чугаа санал-онал үезинде илереттинген. Эрзин кожууннуң ИХК-ден В. М. Ооржак, А. К. Доржу болгаш Тес-Хем ИХК-ден Д.-С. Чамыян кызыгаар айтырыгларының талазы-биле чурум үрээшкиннерин чонга ажык-биле чугаалап бергеннер.

Ооң соонда улус санал-оналын болгаш килеңин чажырбадылар. Оорлар дүнекиниң 1-2 шак үезинде аалдарже халдап турарлар. Ол дээрге херек кырында бадыткаттынган чүүл болур.

Застава отряды ийи күрүне кызыгаарын чедир хайгаарап шыдавайн турар. 130 км ажык байдалда. Мындыг турда оорланыр кижилерге орук ажык. Солдаттар аъттар-биле хандыртынмаан. Дүрген дыңнаштар радиохарылзаа аппаратуралары-биле хандырылга багай болгаш спецдружиналарда камгалал, хүлээлге хоойлулары ажылдап кылдынмаан деп, Маадыр-оол Түлүш, Галина Байыр-оол база өскелер-даа бодалдарын илередип турганнар.

Кызыгаар шугумун канчаар кылза экил? Бо айтырыгга харыыларны чон берген. Чайгы үеде кызыгаар зоназының септелгезин чорудар. Тениг дузактың дузазын ажыглаар, а өске талазында дүжүм ханы оңгарларны кызыгаар дургаар казып каар... Бүгү чүве акшага барып үскен. Кывар-чаар материалдарга чарыгдалдар хөй.

Мал оорлаар болгаш кызыгаар эртер чорукту узуткаары ыяап-ла албан. Кандыг-бир хемчегни Чазак ажылдап кылырын чон негээн. Түңнел сөс кылдыр В. Б. Кара-Сал О. Шынааның бүгү малчыннары-биле база катап ужуражырын аазаан. Илереттинген оорларны канчаар торгаанын солуннарга чырыдарын чон шын негээн деп, ол чугаалады. Кызыгаар дүрүмнерин парлаар деп шиитпир үнген.

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

АДАЗЫНЫҢ АДЫН БОДААШ...

Чуглур-оол Иргитович Дарын-Базыр Мөңгүн-Тайга кожууннуң мурнакчы малчыннарының бирээзи чораан. Көргүзүглер талазы-биле «Мөген-Бүрен» совхозка мурнунче кымны-даа киирбейн келген. Ол Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты эдилеп чорду. Бо малчын бистиң аравыста ам чок. Ооң совхозка чолаачылап, инженерлеп ажылдап чораан улуг оглу Дүгер-оол Иргит, Теэлиш Санча-Доржуевна Хертек, дуңмалары Жорес Дарын-Базыр, Эрес Иргит олар ооң ат-алдарын сыкпас дээш ийи чыл бурунгаар ада-иезиниң кадарып чораан хой малын хүлээп алгаш, эрес-соруктуг ажылдап, чурттап чоруурлар

Күзел-соруу күштүг алышкыларның, авашкыларның коданында төрүүр 250 хой, 150 ирт бар. Бо берге кыштан оларның малы хүр-мерги ашкан. Чүс хойга онааштыг чүс хураганны өстүрүп доруктурган Дүгер-оол Чуглур-оолович Иргит кол хойжу болуп, ажыл-ишти мергежилдиг-биле башкарып турарын демдеглээр херек. Оларның кыштаа Мөген-Бүрен унунда Бастыг-Хая деп эки одарлардыг. каас-чараш чурумалдыг черде. Амгы үеде бо малчыннар чазаанда келген. Оон көжүп чоруур мурнунда кыштаанда мал кажааларының болгаш чуртталга бажыңының септелгезин ыяк кылдыр кылып алган. Олар чайлаглаарынга база хой кыргылдазынга белеткелдерин чорудуп турар.

Дүгер-оол Иргитке Кызылда малчыннар эмнелгезинге ужурашкаш, ооң ажыл-ижи-биле таныжып. оларга элээн айтырыгларны салдым.

— Мал чайлаглаашкынын канчаар организастап турар силер? — деп айтырарымга ооң харыызы мындыг болду:

— Чазагдан көшкеш, кыштагга келгиже чедир 5-6 катап одар солуп көжер бис. Ол дээрге ачавыстың, ававыстың эки чаңчылы-дыр Алды айның ортадан ынай Дүстүг-Хөл деп челгем чайлаавыска баргаш, майгыныныг боттанып эгелээр бис. Чижээлээрге, Даскыл Ак-Баштыгга 15 хонуп. Чарыс-Бажынга 15 хонуп, а чамдык одары кызы черге 6-7 хонуп, малывысты одарладыр бис. Шак ынчаар кадарып чайлаарга малдың семирири, дүгүнүң үнери аажок болур чүве. Семис-шыырак хой эдержилгеге эки кирер, хураганнары боткур, шыырак болур. Күзегге келгеш, малды улам эки семиртир дээш кададын хынамчалыг чорудар бис.

— База бир чугула айтырыг Хоюнарның оолдаашкынын кайы үеде чорудуп турар силер?

— Бисте шиитпирленген арга бар. Хой оолдаашкынын январь-февраль айда чорудар улус бис. Хойну чазын чылый бергенде оолдадырга хураганнары чогуур вегелдеге чедир өспес, хойлар хураганнарын эмзирер дээш эки семиртилгени ап шыдавайн баар. Хойну кыжын оолдадыр малчын кижи элбек сиген-шырбинни белеткеп алыр. Бис боттарывыстың күжүвүс-биле 20-25 тонна сигенни аңгы-аңгы черлерден кезип, белеткеп алыр бис. Оон-биле хураганнарны азыраарга семис-шыырак болур. Чаңгыс-даа баш хоравас чүве дээрзин ажылдың практиказындан көрүп турар бис. Чаш хураганнарны өстүрүп доруктурарының, малды канчаар одарладып семиртириниң дугайын ававыс биске үргүлчү өөредип, арга сүмезин берип чоруур. Ол дээш аңаа өөрүп чоруур бис Март, апрель айларда төрүттүнген хураганнар ажаалда. чемгерилгениң кошкаандан кыш ашпайн хорай бээр таварылгалар чамдык малчыннарга таваржыр боор чорду. Бир эвес мал чеми четчар чүве болза, хойну чазын оолдадырын багай дивейн тур мен Чемге чарыгдал эвээш үнер. сакманчыларны хөйнү тутпас база ажыктыг арга болдур ийин. Эрзин, Тес, Өвүр Барыын-Хемчик дээш, өске-даа кожууннар хойну чазын оолдаткаш, черле элээн чедимчелиг болуп турар болгай. Бистиң Мөңгүн-Тайгага ындыг хөй мал чеми белеткеп алыры болдунар эвес — деп, Дүгер-оол Иргит чугаалады

— Хойнуң эдержилгезин кажан чорудуп турар силер, Дүгер-оол Чуглур-оолович? — деп айтырдым.

— Бо чугула ажылды август айның төнчүзүнден эгелээр улус бис. 250 ажык хойга 1-2 кошкар салырга-ла, четчир боор чүве Эдержилге төнген дээрзин билгеш, хойга база бир өске кошкарны салып, хыналданы кылып шенеп көөр. Боозаваан хой бар болза, ол кошкар тыпкаш эдерип каар боор чүве. Кошкар боозаан хойларны база эндевес болур

Элээн каш чыл мурнунда ачазының шаңналга алган чиик машиназын «ГАЗ-66» маркалыг чаа машинага Дүгер-оол Чуглур-оолович орнап алган. Ол машинаны ажылының чедиишкининиң бир үндезини деп санап турарлар. Оон ачазы дириг чорда англи кинооператорлар киножурнал үндүрген Ону Тываның чону көрген болгаш билир болгай. Олар алдарлыг малчыннарның аал-оранынга чедип. ажыл-херээн эки бүдүрүп алгаш, аңаа япон моторну белекке берген. Амгы үеде оозу бичии-даа үрелиишкинге таварышпайн ажылдап турар Күзүн, кыжын кажаалар, бажың иштин чырыдып турар. Ол мотор 4-5 шак иштинде бир литр бензин чарыгдаар магалыг эт-тир ийин.

— Чаш хураган өстүрүп доруктурар талазы-биле кандыг аргаларны ажыглап турар силер?— деп айтырыгны түңнел кылдыр салдым

— Кол-ла чүве чемгерилгеде-ле болгай. Бис оңай күзүн хойтпакты тиккеш, ооң божазын доңуруп алгаш, ону чаш хураганнарга бээр чемнерге холуп бээрин боттандырбышаан бис. Ол чүүл хураганнарга дыка ажыктыг, ижин аарыы билбес болур чүве Оон ынай хураганнар кажаазының иштин өй-тап температурага тургузар. Ынчангаш кажааны ылаптыы-биле чылыглап алыры чугула.

Ада-иезиниң соон салгаан аныяк малчыннарга чону, совхозу улуг идегелди көргүзүп турар. Ону Жорес Дарын-Базыр, Эрес Иргит, Дүгер-оол Иргит олар ак сеткилдиг ажылы-биле шынзыдып шыдаар-даа дээрзинге долузу-биле бүзүреп болур. Жорес биле Эрес алышкылар хой кадарарынга, азыраарынга өөрени берген

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ХУУ МАГАЗИН АПАРГАН

Таңды кожууннуң араттар ассоциациязы тургустунгандан бээр 4 чыл четкен. Ол үениң дургузунда оларның саны өзүп, бүдүрген продукциязы чылдан чылче немежип турар. Ынчалза-даа бо үениң дургузунда араттар ассоциациязының даргазынга ак сеткилдиг, тура-соруктуг ажылдаптар кижи мынчага чедир тывылбайн келгенин араттар хомудап чугаалажып болду.

Эрткен чылдың төнчүзүнде араттар чыылгаш, боттарының даргазынга, моон мурнунда көдээ ажыл-агый эргелелинге үр чылдарда ажылдап келген Тимофей Антонович Хундановту соңгуп алгаш, ам-на ажыл-агый шуудаар дээрзинге улуг идегелдиг болганнар.

Ынчалза-даа ол улуг идегелди Т. Хунданов ам-даа бүзүредип шыдавайн турарын араттар аразында бола чугаалажы бээр. Борта мындыг чижекти киирип көрээли. Дарга ол эрге-дужаалга ажылдап эгелээш-ле, араттарның мурнундан заправка черин, «Аратснаб» деп чаа магазинни ажытканынга араттар өөрүп турган болбайн канчаар. Ынчалза-даа ол араттар магазинин анаа-ла Хундановтуң коммерциялыг хуу магазинни апарганынга араттар хомудап чугаалажып турар. Ында барааннар өске хуу коммерциялыг магазиннер-биле дөмей, ынчалза-даа өртек харын-даа ажа дүжүп турар.

Араттарның бодап турары-биле алырга, ук магазин арат ажыл-агыйларының бүдүрген аъш-чем продукциязын садар-саарар ужурлуг. Ындыг турбуже, мында ындыг эвес чүгле коммерциялыг барааннар, ол-ла. Маңаа чүге араттарның соктаан далган, тараазын, сүт, өремезин, ааржы, курдун садып болбас деп. Бир эвес ассоциацияның мурнундан араттарга даалга берип каар болза, олар далган, тараазын соктап эккелгеш, күзелдини-биле дужаап болурун араттар чугаалажып турар. Акша-төгериниң дораан албас-даа болза, барааннар саартынган соонда-даа ап болгай. Ындыг турбуже, ук магазин Т. Хундановтуң хуу магазини апарган ышкажыл. Ол дээрге араттарның адын тудуп алгаш, боду хуузунда байып алыр сорулгалыг болганы ол-дур.

Ким-оол ООРЖАК.
«Дөргүн-Тал» арат ажыл-агыйы.

Өгбе төөгүзү өндүр

ХУУЛГААЗЫН САЛЫМ-ЧАЯАН

(Улуг тоолчу Чанчы-Хөөнүң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга)

1995 чыл —Тываның культура амыдыралында онзагай чыл. Чүге дээрге бо чылын тыва чоннуң ховар дээн салым-чаяанныг оглу тоолчу Ооржак Чапаажыкович Чанчы-Хөөнүң төрүттүнгенинден бээр чүс чыл боop турар.

Чанчы-Хөө кончуг солун амыдыралды чурттап эрткен, төрээн чонунуң төөгүзүнге, уран чүүлүнге көскү исти арттырган. Бо дугайты мооң мурнунда тоолчу-биле кады ажылдап, ооң тоолдарын бижиттирип чораан эртемденнер Д. С. Куулар, О. К.-Ч. Дарыма чугаалап база бижип турганнар. Ынак тоолчувустуң төрүттүнгенинден бээр чүс чыл болганы оюн демдеглеп тура, ооң адын улуг чоргаарал-биле адап, ооң амыдырал-чуртталгазын, овур-хевирин база катап сактып чугаалажыылыңар.

Чанчы-Хөө Ооржак Барыын-Хемчик кожууннуң Улуг Аяңгаты деп черге төрүттүнген. Ада-иези—ядыы араттар. Авазы Морбуяк — Аяңгатының сураглыг байы Долчаңмайның саанын саап, алгы-кежин эттеп, хеп-сынын даарап, бүгү назынында хөлечиктеп келген. Ачазы Чапаажык — чарлыг аңчы. Ол байларга аң-өлүк оналдазы күүседип берип, өг-бүлезин колдуунда оран-таңдызының ачызында азырап чораан. Аңнаарындан аңгыда, Чапаажык тоолдаар база турган. Ол аныяанда улуг угбазының оглу Хоянак даайын эдерип, оон аңнаарынга өөренип албышаан, ооң тоолдарын дыңнап, доктаадып алган. Чапаажык алыс төрүмелинден сергек угаанныг, чечен-мерген кижи чораан. Аш-чутка кызаттырып чорза-даа, ол амыдыралга туруштуун ышкынмайн, эки чүүлдерге үргүлчү өөренип ап чораан. Ынчангаш ооң сөөлүнде барып тоолчу сураглыг апарганы-даа ол.

Кадыг-берге амыдыралга дадыккан болгаш Чапаажык чүвениң кедизин бодап, оолдары Шара-Хөө биле Чанчы-Хөөнү чажындан-на ажыл-ишке чаңчыктырып өөреткен. Ыланғыя тайга-сынга аңнаарының чажыттарын олар адазындан хөлчок эки билип, салгап алган болгаш алызында барып шыырак дээн аңчылар апарган. Оон-биле чергелештир Чапаажык оолдарынга чоннуң деңнелге чок үнелиг, эртинелиг байлаан — кайгамчыктыг чечен тоолдарын, ырларын, үлегер домактарын, тывызыктарын дамчыдып берген.

Кандыг-даа чүүл бодал, сонуургал база чүткүл чок болза, бурунгаарлап сайзыравас. Тоолдаары база-ла ындыг. Езулуг тоолчу кижи өскелерниң дуржулгазын өөренип көөр, чогаалдарының дыл-домаан доктаамал сайзырадып, чечен деңнелин бедидер, чаа-чаа аргаларны, аян-хөөннерни дилеп тывар. Ол ышкаш билир чүүлүн харамнанмайн, чонунга сеткил-сагыжының ханызындан өргүп бараалгадыр ужурлуг. Тыва тоолчулар кажан-кезээде бо дүрүмнерни хажытпайн, чогаадыкчы ажылынга кол удуртулга болдуруп чорааннар. Тоолчу Чапаажык база оларны шыңгыы сагып, оолдарындан анаа-ла ужур эдертип эвес, а сеткил-хөңнүнүң ханызындан аянсырынныг кылдыр тоолдаарын, өске улуг тоолчуларның тоолдарын доктаадып ап чорууруң база барган-четкен черинге тоол, ырын харам чокка ыдып чорууруң чагып-сургап өөреткен.

Чанчы-Хөө бичиизинденне кадыг-бергени көрүп өскен. Ажыл-иштиң кандыг-даа хевиринге, ыланғыя аңнаарынга ала-чайгаар салымныг. Сундулуг боорга, ол-бо байлар чер амыратпас турганнар. Байларның айбызы-биле албанга өргүүр киш, сыын мыйызы деп чорааш, аът-хөлүн аскалып, чадаглап, үерлеп дажаан хем-сугга муңгашталып, чаңгыс эвес удаа күш-хүнезин үстүп, хилинчектенип-даа чоргулаан. Ол ышкаш байлар ону келдирип алгаш, он хире хонуктарда тоолдаткаш, куруг чандырыптар-даа тургулаан. Салым-чолга кызаттырып, ынакшаан уруундан чарылгаш, барык дөртен хар чедир өгленмээн. Аңчы-менчи амыдыралдыг улустар-биле тайга-сын кезип, оран-таңдызының ачызында амаланып чурттап чораан. Ол-ла ынчап чорааш, Чанчы-Хөө үргүлчү тоолдаар. Ооң уламындан тоолчунуң мергежили доктаамал өзүп, байлакшып турганы чугаажок.

1957 чылда тоолчунуң О. К.-Ч. Дарымага бижиткен намдары езугаар алырга, Тывага национал-хосталгалыг революцияның чылдарында Чанчы-Хөө хувискаалчы демиселге киржип, Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, одурту Моол кызыгаары чедир чоруп турган. Улусчу эрге-чагырга доктааган соонда, ол баштай улустуң таразын тарыжып, амыдырап чорааш, чоорту, тодаргайлаарга, үжен чылдарның эгезинде тускай өг-бүлелиг болу берген. Дөртен чылдарның ортан үезинден бээр Өвүр, Мөңгүн-Тайга аразынга улус-чону-биле аргыжып чурттап чорааш, 1962 чылда аар аарыгга таварышкаш мөчээн.

Бодунуң үежилериниң болгаш ажы-төлүнүң сагыш-сеткилинге Чанчы-Хөө кончуг бөдүүн, эвилен-ээлдек, чечен-мерген, каяа-даа, кажан-даа тоолдап чоруур кылдыр чуруттунуп артып калган. Ол, шынап-ла, могаг чокка — чүгле хонук-хонуу-биле эвес, а чер-чери-биле тоолдаар кайгамчык кижи чораан. Мөңгүн-Тайгадан Чүнвей-ирейниң сактыышкынында бир катап ол Ак-Эриктен Саглыга чедир, оон улаштыр Барлыкка чедир тоолдааш, оон Барлыкты ажыр тоолдап ажа берген.

Чанчы-Хөө тоолдай бергенде, маспактандыр олурупкаш, ийи караан шимгеш, тоолдуң аялгазының аайы-биле чайганы аарак бажын чайып ора тоолдаар. Ол, ачазы ышкаш, кезээде алганып, ырлай аарак тоол ыдар чораан. Чанчы-Хөөнүң уран талантызын шинчилеп көрүп турган эртемден Д. С. Куулар оон үн аяның талазы-биле онзагай аргаларны ажыглаарын эскерип демдеглээн: «Колдуунда бедик, дыңналгыр үн-биле эгелеп тоолдааш, чоорту аяар, чавыс хөрек үннерге келир. Ындыг-даа болза тоолда дүшкүүрлүг, көдүрлүүшкүннүг черлерге бедик, дынзыг аяннарже катап шилчий хона бергилээр. Ынчангаш кижилерниң сагыш-сеткилинге тоолдуң дээштиин ол күштелдирип орар. Чанчы-Хөө кадыг-дошкун азы уяранчыг, кээргенчиг азы бужурганчыг кылдыр тоолдап билир тоолчуларның бирээзи болур». Адазы тоолдаарга, дыңнаан улус ыглажып турганы дег, Чанчы-Хөө база кадыг кижини каттырты, уян кижини ыглады тоолдаптар бедик мергежилдиг чораан. Оон тоолдарын дыңнап, оон өөренип ап чораан тоолчу Саая Самбуу ол дугайын мынчаар чугаалаан: «Тоолчу Чанчы-Хөө тоолдай бергенде, алганып тоолдаар кижи, а чамдыкта дончузу-биле чугаалап-даа бээр. Дыңнакчылардан, оларның эвээш-көвейинден, сонуургалындан хамааржыр. Уаун тоолдар ыда бергенде, кижи дыңнап мага ханмас болгай...»

Чанчы-Хөө — байлак репертуарлыг, өскелерге деңнелешпес тускай үннүг тоолчу. Ооң тоолдарының чечен деңнели дыка бедик, ыланғыя дыл-домаа кайгамчык: кезек-кезээ-биле үлегер домак бүдүштүг. Ооң «Арганың ак коданы» деп тоолу — улусчу поэзияның база бир нарын хевири тывызык аяны-биле метафорага үндезилеттинип тургустунган ховар дээн чечен тоолдарның бирээзи.

Чанчы-Хөө төөгүге, культурага, эртемге улуг ужур-дузалыг тоолдарны арттырган, хөй санныг ажы-төлүн чараш мөзү-будуштуг, эртем-билиглиг, салым-чаяанныг кижилер кылдыр доруктурган.

Сураглыг бир шүлүкчүнүң чугаалааны ышкаш, «улуг чүүл ырактан көстүр» болгай. Шынап-ла, үе эрткен тудум, Чанчы-Хөөнүң тоолдарының амгы салгалдарга үнемчелии улам бедип, ужур-дузазы улгаткан болгаш ам-даа чүс-чүс чылдарда ачы-буянныг боор артар.

Маргарита КУНГАА.
Педагогика эртемнериниң кандидады, ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

УЛУСЧУ МЕРГЕН

Амгы үеде бо берге шагда, улус чоннуң мерген угаадыглыг дөстеринче, мораль мөзү-будүш билиишкиннеринче, улусчу философчу бодалдарже катап-катап хая көрнүрү кажан-даа артык эвес. Ындыг дөстерниң бирээзи улустуң аас чогаалы, чүге дээрге ында чоннуң ханы угаан-бодалы синниккен, а аас чогаал деп эгээртинмес шак ол эртине-байлактың эдилекчилери — тоолчулар болгай. Тоолчулар боорда, олар анаа бир доктаадып алганы кашкыя тоолдар ыдыкчылары эвес, а чечен сөстүң чурукчулары, улусчу философчу бодалдарның хевирлекчилери болгаш илередикчилери улуг мергеннер-дир.

Бот дугайты ындыг мергеннерге хамыктың мурнунда улуг тоолчулар Түлүш Баазанайны, Ооржак Чанчы-Хөөнү хамаарыштыргаш, оларга ушкаштыр Ооржак Маннайны, Моңгуш Хүргүл-оолду, он шаа хонук иштинде ийи-үш кижи элчип-солчуп бижип келгеш, тоолдарын төтпээнивис Салчак Бичен кырган-аваны (1959 ч. Шуй) адаар ийик мен. Бодап-даа көөрге, болар черле анаа эвес кижилер. Улуг-биче тоолдарны чүс-биле санаар, узун-узун тоожу чогаалдарны (эпос) он-ону-биле, оон иштинде база ол хире маадырларны, оларның ат-сывын, ажыл-херектерин чаңгыс-даа булап солувас, баскан базым бүрүзүн санаар, ол тоолдарын чаңгыс-даа катаптавас деп чүвени бодап көөрге, ындыг улуг үүрге-чүъкту чүгле шылгараңгай угааннар шыдаар. Ону бадыткаар дизе, улуг тоолчу Баазанайның «Кезер-Мерген» деп тоожунуң 32 бөлүүн илдик чок тоолдап, ол ышкаш улуг-биче хемчээлдиг 130 ажыг тоолдарны билир чорааның болгаш тоолчу Чанчы-Хөөнүң оон база-ла дудак чок чорааның айтырга-ла четчир. Улустуң аас чогаал эртинезиниң шинчээчизи, эртемден башкы Доржу Сенгилович Кууларның «Төөгү болгаш амгы үе» деп номунда (1982 ч.) Чанчы-Хөө «Кезер тоожузу» деп номнуң моол дылдан очулгазының чеди бөлүүн чаңгыс дыңнааш-ла доктаадып алгаш барган болгаш чүс ажыг улуг-биче тоолдарны, чүстеп санаар ырларны, алгаг-йөрээлдерни билир турган деп бижээн. Ону бодаарга, бо ийи тоолчу шынап-ла, дириг эртинелер, тыва чоннуң шылгараңгай угаанныг мергеннери. Бот хууда оларны ынчангаш тыва улустуң Джамбулдары, Токтогулдары деп деңнеп сөглексээр ужурум ында.

Ооржак Чанчы-Хөөнүң тоолдарын 1958 чылда Мөңгүн-Тайгага тоолчунуң тайгазыннар ажылдап чайлаанга (экспедицияның удуртукчузу Д. С. Куулар) бодундан дыңнап-даа, оон соонда магнитофонга бижилгелерден-даа дужуруп бижиир чаагай херекке киржир аргалыг болган мен. Ажыы-биле чугаалаарга, тоол бижиириңде амыр, чиик чүве кайда боор. Ону ам харын бир шагда кылып чораан ажылың хилис барбаан, үре-түңнелдиг, чонга, салгалдарга ажыктыг болган-дыр деп долу чергези-биле медереп билип чоруур апаргаш, «аас-кежик» деп орар-дыр. Тоол бижиири дег, черле ынчаш аас чогаалдың кандыызын-даа дижик, чыып бижиири, ол дээрге кончуг даржыктыг, кара ажыл болур. Ам аптында ол шагда амгы үениң дег, карманга өй чыгыы үн аппараттары кайда боор, магнитофон дээр чүвези турган черинден шимчедири безин берге, бүдүн аппаралар дег, «хааржактар» боор чүве болгай. Ынчангаш кажан-даа, каяа-даа барганында чүгле тоолчунуң (информаторнуң) аксындан дужуруп бижиир. Ол бижиирде, стол, сандай деп чүве бар эвес, олуруп алгаш, оорга шыдагыже, чылдып алгаш, моюн шылагыже бижип каар, ол чорук ай-даа чедир хүн бүрү катаптап каар. Ындыг байдал тоолчуга база кончуг шыланчыг, ол анаа тоолдааны дег хала чокка салып орбас, а алап берип тоолдаар, ынчангаш чаңчылчаан арга-мергежилин өскерлирге, чамдык тоолчулар ара буралы бээр ийикпе азы тоолдуң чурумун үреп, чамдык катаптаашкынныг, азы кылдыныгнын лес-дараалап санаар черлериң оюп каалтар, чок болза дүрген төндүрер дээш тоолдуң уран-чечен талазын, сөзүн кара чугаа-биле солуй бергилээри бо-ла болгулаар.

Бо талазы-биле Чанчы-Хөө өске тоолчулар дег эвес. Бижээчи кижиниң дыжын база бодап, үзүктей аарак, кезек када соксай каап тоожуур чаңчылдыг. Оон тоолу, сөс бүрүзү эртемге, чонга херек дээрзин ыяк медереп билири ол. Тоожуу ам сактырымга, таакпы тыртпас хире кижи, ол элээн тоолдап-тоолдап, улуг хола хөнекте шайын таваар ижип каап орар. Ынчаамайн канчаар, чеже-даа тайга болза, чайның изии болгай. Тоолчу база деридип каап орар күженишкинниң демдээ болбайн аан. Ынчангаш харын «Чанчы-Хөөнүң мөңге тоолу» деп шүлүүмде:

Тоолчу тоолун ыдып-ла орар,
Домбууда шай сыгап орар —

дээн одуругларны бижээним таварылга эвес.

Тоолчу үнген-кирген чонунга, ажы-төлүнге кончуг-даа хүндүткелдиг кижи-дир деп көрген мен. Ол ынчанна ёзулуг аал баштыңы кижи чораан. Улустуң ону адавас, а Тоолчу дээриниң ужуру-даа ында. А «тоолчу» деп сөсте өткүт угаан, топтуг аажы-чаң, кижилерге оваарымча болгаш хүндүткел синген болдур эвеспе. Оон ыңай улуг тоолчунуң ажы-төлү, шынап-ла, аал коданы-биле санажыр арбын кижи-дир дээрзин ынчан база эскерген бис. Өгге кирип келген бичии чаштар кайы-ла-бир оглу, кызының ажы-төлү болур чораан. Тоолчу оларынга-даа кончуг, эжиктен киргилеп кээрге, эргеледи аарак «Бээр эртип кел, оглум уруум» деп каап, олурган улустуң артында хос черже айтып, кый деп алгаш, хойнунга олуртугулап аар. Бир ындыг бичии оолак кырган-ачазының хойнунга удуп каарга, черле пат чаңчыкканы ол ыйнаан, тоолчу оозун чайгавышаан, боду база шала чайганы каап, узун тоолун удамчылап орары сагыжымда ам-даа хевээр.

Улуг тоолчуга таваржып, оон кайгамчык тоолдарының ийи-бирин-даа бол бижижип, оон аажы-чаңын, тоолдаар аян-шиңгизин көрүп, эскергенимни шүлүк аянынче шилчилерин база оралдашкан мен. Ол каш одуруг бо ийин:

Кайгамчыктыг тоолчу кижи
Караамда бо көстүп олур.
Дөрнүң бажы — хүндүлүг чер...
Дөженгени чымчак олбук,
Маспактанган шөлээн олут,
Баарында домбууда шай.

Аалдар санай чыылган чон—
Акшаан кырган, ажы-төл-даа
Тоолчунуң оранынче
Дооза шымнып кире берген
Ындың үнүүг алганыгны
Ылым-чылым дыңнаан орар.

Оларның ам кулук-сузуу
Оранынарже үжүгүпкан
Булуттуг дээр — Курбустуда,
Бузут Тамы дүмбейинде,
Эрлик-Ловуң хаанында,
Экер-эрес маадырларда.

Хамык чонну соруунза дег,
Хаара тутткан кайызыл ол?
Улузунга Тоолчу диртген
Улуг аттың ээзи кымыл?
Амзап төтпес мөңге тоолдуг
Арат оглу Чанчы-Хөө-дүр.
Джамбул дег, Токтогул дег,
Тыва тоолчу Чанчы-Хөө-дүр.

Чанчы-Хөө, шынап-ла, улуг тоолчу, улусчу мерген. Ам ындыг кижилер ховар арткан. Оларның аттары-биле төрээн черлеринде чогаадыкчы эвилелдерни — аас чогаал ансамбльдерин, чечен чогаал каттыжыышкыннарын, уруглар садиктеринден эгелээш, школа, культура бажыңнарынга чедир адап тыпсыры — өгбелеривистиң чырык тураскаалынга улуг хүндүткел, мөгейиг болур ийин. Чүге дээрге чанчы-хөөлер болгаш баазанайлар бодунуң үезинде, үжүк-бижик чок шагда, чоннуң бир янзы чырыдыкчылары, уран сөстүң, улусчу чаңчылдарның эдилекчилери, мерген угаанныг бодалчылары чорааннар.

Чап ЧҮЛДҮМ.

АРАГАЛААШКЫННЫҢ ХАЙЫНДАН

Кем-херек үүлгедикчилериниң чедирип турар аар уржуктарынга таварышпаан кижи Тывада ховар дизе частырыг болбас. Кайы-бир шагда кижилер бодунуң амыдыжы дээш сагыжы хостуг чоруур үе черле чедип келир ужурлуг. Амдыызында байдал дүвүренчиг болуп артпышаан.

Болуп турар кем-херектерни бүрүткеп, ооң чылдагаанын тодарадып турар ИХЯ-ның штаб ажылдакчыларының сайгарып турары-биле алырга, 4 ай 10 хонуктуң дургузунда 2740 кем-херектер бүрүткеттинген. Эрткен чылын бо үеде 3161 херектер болган. Оон алгаш көөрге 13 хууга кызырлыышкын бар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол болуп турар чылдагааннары — Тываның девискээринде тодаргай продуктулар бүдүрүп турар бүдүрүлге черлериниң үе-шаанда шалын-биле хандырыптар аргаларының эвээжээнинден, шаандан тура күш-ажылга тура чок, амыдыралдың чиик оруктарын сүрер, өске кижиниң өнчү-хөреңгизинче хол сунар, бичии-ле чылдагааннарга сылдак хап, арагалаар чамдык чаңгыс чер-чурттугларывыс эзирип алгаш, алгыш-чогуш кылып, бот-боттарынга аар кемдээшкиннер чедирижип, харын-даа өлүржүр таварылгалар эвээжевейн турары. Азы өскээр чугаалаарга, аар херектер эрткен чылын 945 турган болза, бо үеде ол сан 1671 чедир улгадып, 62,3 хууга өскен. Чогум оон иштинден кижиниң кадыынга 270 аар кемдээшкиннер чедириишкини болуп, эрткен чылда 291 болганындан 7.2 хуу кызырылган. Өлүрүкчү чорук эрткен чылын 94 болган болза, анализтеп турар үеде 66 болуп, 29.8 хууга кызырылган. Бо көргүзүглерден бичии чавырлыышкыннар көстүп-даа турза, кижилерниң авыралдыг амы-тыны дерзии үүлгедиглерниң түңнелинде үстүп турары кончуг дүвүренчиг болгаш хомуданчыг.

Ол дугайында ИХЯ-ның штаб начальниги Сүге-Маадыр Сотпаевич Сотнам мынчаар чугаалаар:

— Милиция шугумунга чээрби ажыг чыл ажылдап келгеш, өлүм-биле холбашкан таварылгаларны хөй удаа көрүп келдим. Бир кижиниң амы-тынынга өске кижи чедип каар өлүрүкчү чорукту кижи черле бодап четпес. Өлүрүкчү чорук болурга-ла, чүрээм саргып, уйгу дыш келбес-тир.

Милиция полковниги, хоочун ажылдакчы кижиниң өлүрүкчү чорукка хамаарыштыр бодалын, арагалаашкын-биле демиселче чонну хаара тудар дээнин деткивес арга чок. Чүге дээрге болуп турар үүлгедиглерниң 82 хуузу араганың хайындан болуп турар. 1987 чылда арагалаашкын эвээш турганындан өлүрүкчү чорук бүдүн чыл дургузунда 70 бичии-ле ажыг болган. Амгы үеде арагалаашкын көвүдээнинден өлүрүкчү чорук база кады өзүп турар.

Кончуун көрүңер даан. Үстүнде көргүскенивис 4 ай 10 хонуктуң түңнелдериниң соонда, майның 11-ден 16-га чедир, беш-ле хүн дургузунда 13 өлүрүкчү чорук болуп, 14 кижи амы-тынындан чарылган. Коргунчуг чүве чүл, дээрге, өг-бүле арасында эң-не чоок кижилер боттарынга өлүмнү таварыштырып турар. Анаа чижек кылдыр алырга мындыг. Чеди-Хөл кожууннуң Хову-Аксы суурнуң 48 харлыг чурттакчызы эзирик, бодунуң өөнүң иштин колчук адаанче бижектеп, өлүмнүү-биле балыглааш. Ук кожууннуң шагдаа ажылдакчыларынга туттурган. Бии-Хемниң ИХК-ның ажылдакчылары Шивилиг суурга бодунуң чаа-ла 30 харлап чораан саттыг өөнүң иштин боостаалап кааш, тайгаже дезип үне берген үүлгедикчини үш дуң-хүн дургузунда сүрүп тургаш тутткан. Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык суурга ийи кады төрээн алышкылар чаңгыс черге арагалааш, аас былаашкаш, чокшу бергениниң соонда, 20 харлыг дуңмазы 24 харлыг акызын бижек-биле «эндеп» алгаш, тудуп турган. База-ла араганың хайы-биле бодунуң төрээн адазын боолап каан 17 харлыг Черби суурнуң чурттакчызы орус оол Сашаны Кызыл кожууннуң ИХК-зының ажылдакчылары тудуп бажыннаан.

Сөөлгү үеде арагага сундулуг кижилер катчып алгаш, багай чүвеге таваржыр чоруктар база болуп турар. Оон чижээнге Шуурмак суурнуң чурттакчылары Н. Монгал-биле Е. Калин-оол чаңгыс чер-чурттугларының бадыткап турары-биле алырга, чартык ай дургузунда ижип келгеннер. Бир хүн аразында маргышкаш, чогушканының түңнелинде Монгал эжинге аар кемдээшкин чедирип, амы-тынындан чарган. Тес-Хемниң ИХК-ның шагдаа ажылдакчыларынга туттурган. Мурнунда бижек-биле кижи балыглаазы дээш шииттирип чораан. «Межегей» акционер ниитилелдиң 22 харлыг кадаарчызы кады арагалап турган 28 харлыг чаңгыс чер-чурттуун албаарагай эзириишиниң хайындан «хөй улаа» бижек-биле шанчып, амы-тынындан чарып кааш, дезип турда, Таңдының шагдаа ажылдакчылары туткан. Кайы-даа таварылгада кеземче херээн оттурган, истелге чорупт турар.

Кедээ черлерде ажылдаар черлер бар-даа болза, акша-шалың үе-шаанда үнмес. Ындыг боорга, мурнунда шалыңны үезинде ап өөренип калган улус анаа-ла ажылдаар күзели чидип, хөй кезиинде халас үе чидирип, ажыктыг чүнү-даа кылбайн, арага тып ижип, эзирип алгаш, чаңгыс чер-чурттугларының амыр-дыжын үрээр, аразында содуалажыр. Ыланғыя шак ындыг чорук аныяктар аразында көвүдеп турар. Анаа чижек кылдыр Кунгуртуг суурга болган таварылганы киирип болур. Бир эвес таптыг алыр чүве болза, тайга-таскыл черге анаа олуруп, арагалаар чай-хос шуут чок турар ужурлуг. Ында белен чүве бар эвес, одаар чүүлден эгелээш, шуптузун боду белеткээр апаар болгай. Аңнаар-дииңнээр, балык-байлаңнаар дээш амыдырзары-биле тайга черниң кижилери олут орбас, чыдын чытпас чораан болгай. Ам ында байдал сыр өске—арагалаар, кем-херек үүлгедир чорук нептерээн.

Чоокта чаа назыны аныяк, 17-22 хар үезинде ажыл, өөредилгези-даа чок, 7 кижиден тургустунган бөлүк оолдар аъдын хунаап апарган дээш 26 харлыг чаңгыс чер-чурттуун эттеп, аар кемдээшкиннер чедиргениниң түңнелинде когараан кижи амы-тынындан чарылган.

Хоойлу билбес хол чедер дээн ышкаш, аъдын былаадып алган ол аныяк оолдар чогуур черлерге дыңнадып, эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле сайгарышкан болза, өлүм-чидим чайлай-даа берип болур турган. Ам бир аныяк кижи өлген, өске 7 хып дээн аныяк оолдар хоругдалда кирген. Истелге чорупт турар.

Боттарының амы-тынынга чедип, улус холундан садып алганы шынар чок эзиртир суксуннар ишкеш, хораннаныр чоруктар база көвүдеп турар. Бо чылдың эгезинден тура, май 16-га чедир чүгле Кызыл хоорайга 29 кижи бодунуң амы-тынынга четкен болгаш 51 кижи эзиртир суксунга хораннанган.

Кудумчуларга болгаш хөй-нийти черлеринге эзирик турганы дээш хүн бүрүде кожуун төптеринде, найысылал Кызылга шагдаа черинге 30-40 кижини милиция ажылдакчылары чедирип турар. Ажыы-биле чугаалаарга, арагалаашкын, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле чаңгыс милиция ажылдакчылары демисел чорудуп турар дээр болза частырыг болбас. Ынчалза-даа чүгле милицияның эвээш күжү-биле арагалаашкынга удур демисел чорудары болдунмас. Борта Тываның чурттакчы чону, кижи бүрүзү бодунуң улуг-хуузун киирер ужурлуг.

Алексей МОНГУШ.
ИХЯ-ның парлалга албанының референтизи.

«ЧАСКЫ ХҮН ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР»

«Часкы хүн чылды чемгерер» деп үлегер чугаа бар болгай. Шынап-ла, тараа тарыырының, ногаа-чимис олуртурунуң бо үези кайда-даа чымыштыг. Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыраа-Бажы суурда албан черлери, организациялар, чурттакчы чон бо үени халас эрттирбес дээш бар аргаларны ажыглап, боттуг хемчеглерни ап чорудуп турар.

Ортумак школа боттарының теплицазында янзы-бүрү ногаа өзүмнерин олурткан. Оларны ам школа чанында тускайлаан участокка тарадыр олурткаш, өөреникчилерниң күжү-биле ажаап-тежээрлер. Оон аңгыда, Оңгар-Хову деп черде 10 га черде тараа тарыыры көрдүнген. Бо хүннерде Сергей Монгушка удурткан звено ол черни суггарып, болбаазырадып доосткан.

Суурда 3 уруглар албан чери, ортумак школа, участок эмнелгези Кызыл-Тейде 2 га черге картофель олуртур. Чурттакчы чоннуң шөлдерин чардырары-биле арат ажыл-агыйларның 2 тракторун керээ езугаар бижыглаан.

Эрткен чылын Чыраа-Бажы суурнуң албан черлери, организациялары-даа, чурттакчы чон-даа багай эвес дүжүттү алган болгаш, бо чылын картошка үрезиниң өскээртен диленип, садып-саарып турбас. Харын-даа артыкшылдыг үрезинин өске черлерге садып-сайгарып турар.

Суурнуң чурттакчыларының хууда малының баш саны чыл санында өзүп турары өөрүнчүг. Суурда 1582 баш бода мал бар. Оларны 5 кезекке үзүп, кадатты организастаан. Бергедежип турар айтырыг — одар шөлүнүң чедишпези. Бо талазы-биле совхозтуң удуртулгазы, суур чагыргазы айтырыгны шиитпирлээр дээрзинге чон идегеп турар.

Арат ажыл-агыйларда хову ажылы база-ла кидин түлүк. Олар Оңгар-Ховуда 160 га черниң суггадын доозуп турар. Эрткен чылдың дүжүдүнден үрезинни курлавырлап албааңындан, үрезин садып алыр акша-төгериктиң чогундан, чамдык арат ажыл-агыйлар боттарының шөлдерин арендага берип турар.

«Чайын шанаан, кыжын терген септе» деп чугаа бар. Бо үе чүгле чер ажылы-биле чымыштыг эвес, келир кышка белеткенип септелге ажылдарының, одаар чүүл сөөртүлгезиниң база үези. Чыраа-Бажы ортумак школаның коллективи 500 куб. метр одаар ыяшты белеткээш, башкыларга дүжүрүп берген, ам школаже сөөртүп турар. Ол ышкаш ыяш ажыл-агыйының коллективи 300 куб. метр токпакты белеткээш, садыг, эмнелге черлеринге сөөртүп берген. Одаар ыяш белеткелинге суурда ажыл чок 22 кижини хаара туткан.

Ниитизи-биле Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчылары, чамдык бергедээшкиннер турза-даа, тараа, ногаа-чимисти өстүрүп, келир кышка чогумчалыг белеткенир дээш баш удур тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар. Бо айтырыгларны суур чагыргазы, ооң даргазы Никита Оолакович Кара-Сал кичээнгейниң төвүнге ап турары илден.

Бойдустан хайыралдыг анаа-ла манап олурбас, ону кижи бодунуң күш-ажылы, кызымак чоруу-биле чедип алыр дээрзин бир улуг эртемден анаа эвес угааткан. Ынчангаш Чыраа-Бажының чурттакчылары келир күзүн элбек чем делгээн стол артынга саадаар дээрзи чигзиниг чок.

Алдын-оол МОНГУШ.

ХҮЛЭЭЛГЕНИ УТПААЛЫ

Бистиң кожууннуң пенсия фондузунуң салбырында 1995 чылдың апрель 1-де байдал-биле 196 янзы-бүрү дадывыр төлекчилери бүрүткеттинген. Оларның иштинде күрүне организациялары 30 санныг, хуу, биче бүдүрүлгелер, кооперативтер — 35, колхоз, совхозтар —3, арат ажыл-агыйлар — 106, сайгарлыкчылар — 22 болуп турар.

Квартал дургузунда бүгү хевириниң орулга, шалың фондузундан 1106259 муң рубль, оон санаан дадывыр 298330 муң рубль болган азы шилчилге 104.4 хуу. Ооң чылдагааны — эрткен 1994 чылдың декабрь айының дадывырлары киргени ол. Ам бо хүннерде 106 арат ажыл-агыйлардан чүгле 22-зи санашкан, а биче, хуу бүдүрүлгелерден — чүгле 4.

Пенсия фондузунуң херек кырында чарыгдалдары кандыгыл?

Мөңгүн-Тайга кожуунда пенсия ап турар кижилерниң ниити саны — 1038, ооң иштинде азырадыкчызын чидирген 379 уруглар, чажындан инвалидтер — 85, шериг инвалидтери — 3, пенсионерлер — 400, бирги-үшкү бөлүктүң инвалидтери —165. Квартал иштинде оларга 382 млн. рубль пенсияны төлээн азы пенсия фондузунче кирген дадывырлар ол чарыгдалдарның чүгле 81.6 хуузун дуглаан. Артканын Тываның пенсия фондузунуң салбыры күрүнениң чээлизинден төлеп берип турар.

Үениң негелдезин ёзугаар бот-хандырылга деп чүве бар болгай. Ынчап кээрге кожуунда бүдүрүлгелер, албан организациялар медерелдиг чуртталгазын, күш-ажылын, кадыын кожууннуң сайзыралынга харам чокка берип келген кырганнарывыска өрезин эгндип, инвалид, аарыг-човулаң эдилеп чоруур кырган, чаш кижилеривисти азырап шыдаар шинээвис чок болганы ол бе? Бо дээрге чүгле социал айтырыг шиитпирлеп турар органнарның, кижилерниң херээ, сагыш човаашкыны эвес, а улуг-биче хемчээлдиг коллектив, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын, кежигүннерин, чонну дүвүредир, бодандырар ужурлуг.

Пенсия фондузунуң салбыры квартал дургузунда 17 бүдүрүлгелерге хыналдаларны чоруткан. Ооң түңнелдери-биле 1739 муң рубльдиң дадывырын немей санаан, шинчилгелерни үе-хуусаазында кылбааны дээш 12936 муң рубльге торгаан. Оларның аразында өөредилге килдизи — 7264 муңга, септелге-тудуг участогу —1866 муңга, мал аарыгларынга удур станция — 337 муңга, кожуун чагыргазы — 418 муңга торгатканнар.

Кедээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелери бо хүннерде пенсия фондузунга 180 млн. ажыг рубль өрелиг. Бо өрениң кажан эгиттинери билдинмес.

Араттар, сайгарлыкчылар, биче бүдүрүлгелер бүрүткеттирип алгаш, ооң соонда шуут чиле бээрлер. Олар колдуу-ла ажыл чок кижилер-ле болгай, оларның күш-ажыл стажы, орулгазы, шалыңы чүгле пенсия фондузунче киирип турган дадывырларының хемчээлинден хамааржыр деп чүвени ам-даа угаап билбейн азы херекке албайн турарлар.

Айыыл-халаптаң, аарыг-аржыктан кым-даа камгалаттынмаан-на болгай. Чүгле хүнүн бодап чурттаар чаңчылдарывыстан ам-даа уштунуп чадаанывыстың херечизи бо, ооң түңнелинде эргелеривисти, хүлээлгелеривисти-даа уттуп турар бис. Ынчангаш кожуун девискээринде бүгү хевириниң ажыл-агыйларының удуртукчулары, кежигүннери сарыылдыг болуп, хоойлуларның күүселдезин амыдыралга боттандырары үениң негелдези деп чүвени утпас болза эки.

Силерниң хамааты хүлээлгелериңерниң артында чүс-чүс пенсионер, инвалидтерниң хүн бүрүде амыдырап чурттап олурар орулгазы бар, база боттарыңарның келир үеде магадылалыңар ол дээрзин утпаңар!

Любовь НАСЫК-ООЛ.
Мөңгүн-Тайга кожуунда пенсия фондузунуң төлээзи.

ТУРЦИЯ ЧОРУУРУНДАН ЭПЧОКСУНА БЕРГЕННЕР

Түрк чоннарның Ассамблеязының кежигүннери Сергей Баир база Вячеслав Салчак олар Анкара хоорайга болур конгресс-хуралче баарындан ойталааннар. Ооң чылдагааны — тыва омончуларның (шагдааларның) Ичкерия Республикаже (Чечня) чорупканы. Төрел чонче канчап удур көөрүл, чүү деп тайылбырлаарыл? 1994 чылдың декабрь 21-де Дээди Хуралдың, Президентиниң база Тыва Республиканың Чазаанын бужар дайынны соксадырын негээн Айыткалын дээрги Култегинче чорутканнар.

(Бистиң корр)

ДАЙЫНЧЫНЫҢ ЭРТКЕН ОРУУ

Араттың Революстуг Шерингге Кыргыс Чалзырай оглу Дажымба 1941 чылда албан эрттирип келген. Баштай Самагалдайга, оон Кызылга аъттыг шериг кезээнге турган. Кыска үениң дургузунда шериг мергежилин кызымаккай шиңгээдип апкан. Бедик сагылга-чурумнуу дээш Дажымбаны 1943 чылда ТАРН кежигүнүнге хүлээп алган. Кижи төрелгетенниң өжээнниг дайзыны гитлержи агшеригни чылча шаварынга эки тура-биле киржир дугайында өргүүдел бижиин дайынның баштайгы хүннеринде-ле ТАРН ТК-га ол киирген.

Дайынчы эрткен оруунуң дугайында Данил Чалзыраевич мынчаар сактып чугаалап берди:

— Ковров хоорайга бир ай иштинде шериг өөредилгезин эрттирдивис. Танкыга удур боолаар алдыгы взводтуң дайынчызы болдум. Аңаа меге-шыырак, күштүг эрлер-ле шыдаар чүве. ПТР-ни шала кошкак кижи боолаар болза, оон тевиинге моорап калыр чыгыы боо-ла болгай. Совет Эвилелиниң Маршалы С. М. Буденныйның төлээзи генерал Городовиков кээп бисти шылгааш, дайынче кирерин чөпшээрээн. Аъткөлгелеривисти бүрүнү-биле чүдүргеш, поезд-биле чоруптувус. Белоруссияже октапкан болган. Малгашбаларлыг, тулааланчак черге бардывыс. Аъттыг шеригге таарымча чогун өөренип көргеш, бисти Барыын Украина фронтузунче чорудупкан.

Баштайгы тулчуушкуннар үезинде коргар-сестир чүве-даа чок чоруп турдум. Сөөлзүредир хөй өлүм-чидим көргеш, чүрек саргыыр, харын кижи сестип, коргуп эгелээр. Башка чүзүн-баазын бодалдар киргилээр чорду. Эң баштай Деражно, оон Сурмичи, Погорельцы суурларны, Ровно хоорайны хосташкаш, Луцк хоорайга четтивис. Аңаа чеде бээривиске, оон ынай бистерни, тыва эки турачыларны, дайылдажырын соксаткан деп медээ келген. Аңаа чугаалаарга-ла ындыг. А аңаа таварышкан, көрген-туткан өлүм-чидимни санап, тулчуушкуннарны сактып чугаалаар чүве болза, хөй үе негеттинер апаар.

Танкыларга удур боолаар взвод ниитизи-биле 22 танкыны, 10 дзоттарны, 3 доттарны, 3 үгер-боону, дайзынның хөй санныг пулеметтарын узуткаан. Погорельцы суурга элээн каш самолеттарны өрттендир аткан чүве. Дайзынның диириг күжүн база узуткап чок кылган.

Дайындан 1944 чылда Кызылга чедип кээримге, 10 хонук шөлээ берген. Эрзинден мал сүрүп келген улуска таварышкаш, чанып келдим. Ада-ием, төрелдергүлүм аразынга 7-8 хонгаш, дедир шериг кезээмге ээп чедип келдим. Мээң назыным дайын үезинин негелдези-биле халаарынга четпээн база дайын шөлүнге балыгланмаан мен. Тываның арат-чону Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттышканының сөөлүнде Иркутскиге, Читага шериг албанын эрттирип тургаш, 1947 чылдың март 17-де халаштым — деп, эки турачы чугаалады.

Данил Чалзыраевич чанып келгеш, СЭКП Эрзин райкомунуң ниити килдис эргелекчизинге (секретарьның дузалакчызы дээр чүве) 1955 чылга чедир ажылдаан. «Коммунистер — кедээже!» деп СЭКП ТК-ның кыйгырыы-биле Дажымба «Мөреп» колхозка чолаачылай берген. Элээн үе эрткенде, ону СЭКП райкомунче кыйгырткан. Коммунист Дажымба райкомга чолаачылай берген. Эрзин кожпозунга чолаачылаар автолавка садыгжызы негеттине берген. Ол үр-даа боданмайн, ынаар шилчээн.

1963 чылдан эгелеп чолаачы-садыгжы апарган. Кыштың соогунда, чайның изиинде ырак-узак малчыннарны чугула хереглел барааннары, аъш-чем продуктулары-биле хандырар хүлээлгезин ол ак сеткилдии-биле күүседип келген. Садыгжылар аразынга социалистиг чарыштың чыл бүрүде тиилекчизи, садыг ажылының ёзулуг каадыры болу берген. Хар-назыны дөгүй берген болгаш, оон база катап райкомга дедир чолаачылай берген. Ол ажылга тургаш, хүндүлүг дыштанылгазынче үнген.

Данил Чалзыраевич Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлүг бижии, ленинчи юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле шаңнаткан. Эрзин район Совединиң депутадынга, СЭКП Эрзин райкомунуң кежигүнүнге каш удаа соңгудуп чораан.

Кижиниң байы — ооң ажы-төлү. Данил Чалзыраевич биле Кыргыс Дадааевна Дажымбалар 9 уругну өстүрүп, кижизидип каан. Олары шупту онча-менди, улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында албан хаап, ажылдап чорууурлар. Эң улуг оглу Танов милицияның подполковниги, республиканың ИХЯ-зының КАИ начальнигинге хөй чылда ажылдааш, пенсияже үнүп, арат ажыл-агыйже шилчээн. Тамаразы дээди эртемниг юрист, Дмитрий, Денис, Тимур, Демьян — чолаачылар, Татьяна тыва телекомпания ажылдакчызы, эң хеймер кызы Долаана дээди эртемниг башкы, база бир оглу — ийи дугаар Денис — тудугжу.

Хар-назыны дөгүп, 72-лей берген-даа болза, Данил Чалзыраевичиниң адакбышкаа ам-даа чиик, арыншырайы сергек хевээр. Бажыңынга кире бээримге, оглунуң оглу-биле аът чүгени баглап олурлар. Пенсияже үнгеш, кедээге уругдарының мал-маганын өстүрүжүп, кадаргаш, каш чыл бурунгаар сууржуң амыдыралынче эглип кээп, ТР-ниң Контрразведка эргелелиниң Эрзинде салбырынга вахтерлаан. Ам Эрзин кожууннуң шүүгү черинде таныылдап ажылдап чорууур. Солдат кезээде солдат деп чугааның бадыткалын эки турачы Данил Дажымбаның чурттап эрткен амыдыралчы оруундан көрүп болур.

Дайынчы **ДАМБА-ХУУРАК.**

ДИЛЭЭВИС БОТТАНЫР БООР

Хүндүлүг тыва эки турачылар! Силер бүгүден дилээвис утказы мындыг: бистиң ачавыс, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, силерниң дайынчы эжиңер, эки турачы Кыстаа Каражык оглу Ондарның дугайында сактыышкыннарны солун арнынга чырыдып бижиириңерни диледивис.

Ачавыс 20 чыл бурунгаар 56 харлыг тургаш, дайын халавының аар уржуктарындан хоочурап, аар аараш мөчүдү. Ол дайын дугайында сактып чугаалаар хөңнү чок чорду: «Дайын дээрге өлүм-чидим, ыы-сыы, уё-човуур, өрттенген-хуюкталган хоорай-суурлар, балыг-бышкын, хан-чин-дир. Ону чоп сонуургаар силер...» — дээш дедир тепкеш хоржок.

Ачавыс взвод командири, улуг сержант чораан. «Эрес-маадырлыг чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдарлыг, ол ышкаш Республика орденниг деп ыяк билир бис.

1944 чылдың июль 2-де ачавыс төрүттүнге-ле 75 харлаар турган. Ол үеге холбаштыр ачавыстың чырык адынга тураскаалып, спортчу оюн-тоглаа, маргылдаалар эрттирер деп турарывысты чарлап, чыглып турдувус. Дайынчы эш-өөрүн чалааш, тускай автобус-биле чедип, барып алыр черин айтып, чарлаан турдувус. Хүнү кээрге, аңаа чеде бээривиске кым-даа келбээн. Бо бүгү биске тергиин хомуданчыг болган. Чүгле Чалаанадан Бүрбү өгбе келген. Ол харын сеткиливис бүргег хөөнүн аястыр, бодунуң сактыышкынын чугаалап бержик. Бир эвес эки турачылардан элээн кижи келген турган болза, программага Сүт-Хөлче бир хонуктуң дайынчы походун организастаар дээш машина-техникадан эгелээш, бүгү чүүлдү белеткээн турган болгай бис.

Бистиң ачавыс эш-өөрүнге уттундура бээр, кижилер артынга чаштынар хире эвес, кашпагай, кончуг сергек спортчу чораан кижи. Ачавыс боду бистиң аравыста чок-даа бол, ооң кижизиг овуру, арыг ат-алдары чурттап чор. Аалывыска кээп, ол бүгүге бүзүрелиңер сөңнээр болзуңарза, эжиивис кезээде ажык, өөрүүр, мөгеер ийик бис.

Бистиң адрезивис: Сүт-Хөл кожуун, Кызыл-Тайга суур, Кыстаа Ондарның өг-бүлези.

1941 чылда ачавыс ТАР шерингге албан эрттирип тургаш, оон улаштыр фронт чоруткан. Ынчангы шериг эш-өөрү-даа болза, ол үениң, ачавыстың дугайында сактыышкынын бараалгаткан болза деп дыка-ла күзеп, манап чор бис. Школачылар, кызыл исчилер клувунуң кежигүннери биске турган бүгү документилерни апарганнар — экспонат кылдыр. Бистиң холувуста ам чүү-даа артпаан. Чурук аймаа шуут чок. Бир эвес кым-бир дайынчыда азы шериг эш-өөрүнде шыгжаттынган чурук бар болза, биске сөңнеп көрүңер. Дилээвис, күзеливис боттаныр боор дээрзинге бүзүреливис улуг.

Эки турачының ажы-төлү: **Хуна, Даш-оол, Оттук-оол, Көгел-оол, Маргарита, Алексей ОНДАРЛАР.**

Мындыг база болгулаар

ЧӨПТҮГ ХУРАЛ

Он шаа кижилер ат салган хомудал билдириишкин суму чагырыкчызынга келген. Херектиң ужуру Хайыракан суурда интернатка ажылдап турган кижилерниң табельдерин 2-3 хүннерни казып каапкан. Кижилерниң хомудал кылып турары чөптүг эвес болза-даа, хыналданы кылган коллективке харыы бээр апаар. Ажыл хүнү казыткан кижилерниң чылдагаанын баштай школа директору К. Д. Шалык-биле чугаалаштым. Мээң чугаамны, айтырыгларымны кичээнгейлиг дыңнап алгаш, башкы улуг тынгаш, «кижилер дыка-ла арын-нүүр чок боор аа?» — дээш, столунуң иштинден ажылчыннарны хүн бүрү демдеглеп турар кылын ак кыдырааштыуштуп келгеш, хомудаан кижилерниң адының дужунда директорнуң демдеглелдерин көргүстү. Ында чок хүннерни, озалдаан шактарны, минуталардан бээр бижээн болду. Шын демдеглеттинген хүннерден өске озалдаан шактарны, минуталарны кадарга безин 2-3 хонуктарда ажыл шагындан көвүдеп турар болду. Дүъш соонда 14.00 шакта интернатта ажылдап турар кижилер-биле хуралдаар болдувус.

Хуралды мен даргаладым, секретары И. Ч. Оолак болду. Баштай мен билдириишкинни чонга таныштыргаш, ужурун чугаалааш, айтырыг бар-чогун айтырдым. Айтырыглар чок боорга, школа директору К. Д. Шалыкка сөс бердивис. Кара-оол Дулбааевич демги демдеглелинден хомудаан кижилерниң хүн, шак, минута үзүп, онаашкан ажылынга харыысалга чогун чаңгыстап чугаалады. Ында нүгүл-хоп чок, башкы шын дээш туржуп турар. Бир эвес кижи бүрүзү карак кызыл, харыысалгалыг ажылдаан болза, интернат чаа 1995 чылдың эгезинден тура хагдынмас, үрелбесдаа турганын эш Шалык дыка хомудап чугаалады.

Интернат үш каът, онзагай чаа төлевилел-биле туттунган бажың. Эргиде школа директору, интернат эргелекчизи, башкылар, ажылчыннарның ажыл-агыйжы эвес чоруундан адаккы каътка бир өрээлдиң батареязындан аккан суг интернат адаанга хөлденгеш, чер үрелип батканындан, адаккы каъттың ханалары чарлып үрелген. Кожуун төвүнден тускай комиссия акт езугаар хаап каан. Интернатка турган өскүс болгаш малчыннар уруглары ам таныш-көрүш улус бажыңнарында чурттавышаан. Ажыы-биле чугаалаарга, интернат ажылчыннары чүнү кылырын боттары билбес тургаш-ла, билдириишкин бижипкениниң чамдык эштер эпчоксунуп турдулар. Мария Тумат, Роза Белек, Т. Ооржак суглар уруг-дарыын эмчиледип, кижи ажаашкан документилерин эккээр болганнар. Өске эштер ажылдан озалдавас, харыысалганы улгаттырар дээн доктаалга чөпшээрешкеннер.

Биче-оол **МОНГУЛ ООЛ**

Улуг-Хем кожуун.

Хөл-шыдыраа

БАЗА КАТАП ШАГААН-АРЫГЖЫЛАР

Чоокта чаа Шагаан-Арыгга Кызылдың күрүнениң педагогика институдунуң шыырак дээн шыдыраачылары удук негеп аалдап чораан. Кызылчылар 7 эр, 3 херээжен шыдыраачылыг келгеннер. Эш хуузунуң бо маргылдаазын ажыдарынга кожуун чагыргазының даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Наталья Атык-Кежиковна Чаш-оол киржип, шыдыраа спортунуң кожуунда сайзыралынга доктаап, кыска дыңнадыгны кылгаш, шыдыраачыларга спортчу, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп, шаңнал фондузун кол судьяга тыпсып бээрге, чыылган аарыкчылар база шыдыраачылар өөрүп, адыш часкаашкыны-биле уткааннар.

Бо удаада бирги ужуражылганың киржикчилери (маргылдаа апрель 16-да болуп эрткен) республикада ады-сураа билдингир Александр Борзенко, Владимир Бузыкаев, Мөңгүн-оол Түлүш, Доржу Куулар олардан өскелери база-ла белен эвес дээн шыырак шыдыраачылар дээрзин, херээжен улус аразынга республиканың каш дакпыр чемпиону Марта Донгактың база республика маргылдааларының киржикчизи Полина Ынаалайның бары херечилеп турар. Моон алгаш көөрге, аалчылар шөлдүң ээлерин салба уткаш чанар дээш келгенинде чигзиниг чок.

Оюннуң эгези ону бадыткап, 2:0 болуп, кызылчылар мурнай берген. Ынчалзадаа шагаан-арыгжылар кызымаккай, тиилелгеже чүткүлдүүн көргүзүп, санны чүгле деңнештирген эвес, а харын бир сан ажа бергеннер. Аалчылар аңаа ундаравайн, санны база катап деңнештиргеннер. Оюннуң түңнели арткан дөрт салыгдан хамааржыр апарган. Аңаа шөлдүң ээлери аалчыларга чүгле чартык сан бергеш, үжүнге уттурбайн база катап аалчыларны 6,5:3,5 санга удуп, багай эвес белеткелдиин, аргадуржулгалыын көргүскеннер.

Аалчылардан Доржу Куулар, Юрий Панаргин, Марта Донгак удурланыкчыларын чиик удуп, шыырак шыдыраачы деп адынга төлептиг болганнар.

Шөлдүң ээлеринден Владимир Хаян-оол, Мөңгүн-оол Түлүш, Илья Мохов, Дажыма Мөңге, Лида Шойдан арыг тиилелгелерни чедип ап, аарыкчыларның бедик үнелелин чаалап алганнар.

Маргылдааның эгезинде аарыкчыларның ачыр-дачыр тутчурлар боор деп чугаалажып турганы аңаа эвес болганын оюн бадыткаан.

Эш хуузунуң ужуражылгазының түңнелин үндүрүп тура, ийи тала удурдедир өртектиг белектер солушкан соонда, дүрген ойнаарынга 12 шыдыраачы күжүн шенешкен. Дүрген ойнаарынга Владимир Бузыкаев кымга-даа уттурбайн, бирги шаңналдыг черни чаалап алган. Ийиден дөрткү шаңналдыг черлерге Илья Мохов (Шагаан-Арыг), Александр Борзенко, Доржу Куулар төлептиг болганнар.

Дараазында шагаан-арыгжылар педагогика институдунга аалдап чедерин дугурушкан.

Дуюгбан **БИЧЕ-ООЛ.**

Маргылдааның кол судьязы.

НАХОДКА. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Леонид ВИНОГРАДОВ). Ыраккы Чөөн чүктүн төөгүзүнге болуп көрбээн улуг күштүг үер-чайык эрткен чылдың чайынында Партизанская хемни кежилдир бетондан кылган көвүрүгнү хөме алгаш барган. Хабаровскинин тудугжулары үерге таварышкан көвүрүгнү катап септеп тудуп кылган. Ам Приморьенин мурнуу чүгү-биле сонгу талазын харылзаштырып турар автомобиль оруу-биле крайның көдээ районнарындан Партизанск, Находка, Владивосток хоорайларже янзы-бүрү чүъктерни сөөртүп турар апарган.

КӨВҮРҮГНҮ КАТАП ТУРГУСКАН

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Июнь 2, эрги сан-биле 4. Бир ак меңгилиг, от соодалдыг, көк күске хүнү. Чымчак, буянныг ажыл-ишке кончуг таарымчалыг хүн. Нүгүл-бачыдын бурган мурнунга миннип арыгладыр, идик-хеп чугдунар, агаарлаар, от дагыдар, шыгжамыр кылып эгелезе кончуг эки. Бо хүн аас-дыл кылбас, багай бодал бодавас, күзевес хүн.

Июнь 3, эрги сан-биле 5. Тос кызыл меңгилиг, довурак соодалдыг, көксүмээр инек хүнү. Чарлык-дужаал үндүрерингe, кижилерге дуза көргүзүп буян кылырынга, төрээн черинге ёзулал илередиринге таарҗыр хүн. Аргалыг болза мөчээн кижи ажаавас, чер каспас.

Июнь 4, эрги сан-биле 6. Сес ак меңгилиг, демир соодалдыг, кызыл пар хүнү. Өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Буянныг ачы-дуза чедирер, өрү чажыг чажар, буян-кежик кыйгыртырынга, үнүш тарыырынга таарымчалыг эки хүн. Агаар-бойдус чүдетпес, мал-маган чарывас, арага-дары ишпес, аас-дыл кылбас, демир-дес аймаандан кичээнгейлиг болза эки.

Июнь 5, эрги сан-биле 7. Чеди кызыл меңгилиг, октаргай соодалдыг, кызылзымаар тоолай хүнү. Долаан-Бурганга чалбарыыр, оон буян-кежик дилээр, чажыг чажар, буянныг үүлеге таарҗыр хүн. Чыттыг-хуюксуг чыт үндүрбес, кызыл өң, хан төкпес, найыр-дой кылырын шеглээр, баш дүгү кыргытпас хүн.

Июнь 6, эрги сан-биле 8. Алды ак меңгилиг, суг соодалдыг, сарыг улу хүнү. Кончуг улуг буян-кежиктиг хүн. Арыг агаарга агаарлаар, арыгланып-аштаныр, бурган мурнунга бачыдын арыдып тейлээр, суг бажы дагыырынга эки. Хирлиг-чамныг чүүлдер-биле үрелдешпес, балыктавас, хеп бышпас.

Июнь 7, эрги сан-биле 9. Беш сарыг меңгилиг, даг соодалдыг, сарыгзымаар чылан хүнү. Хүрээ-хиитке таарҗыр ажылдарга, ном номчудар, долгандыр турар бойдуска чалбарыыр, чорук чоруур, көжеринге таарҗыр хүн. Ыяш кеспес. бойдус чүдетпес, аргалыг болза кижи ажаавас, баш дүгү кестирерге, баш дүгү агарар.

Июнь 8, эрги сан-биле 10. Дөрт ногаан меңгилиг, ыяш соодалдыг, ак аът хүнү. Бурганга чалбарыыр, эм кылып, аарыын эмнедип эгелээр, үнүш тарыыр, ниитизи-биле буян-кежиктиг хүн. Кандыг-даа ажылдарга таарымчалыг хүн. Бо хүн үнүш аймаа үревес, ыяш турбас, долгандыр бойдуска хумагалыг болур.

Июнь 9, эрги сан-биле 11. Үш көк меңгилиг, салгын соодалдыг, аксымаар хой хүнү. Кандыг-даа ажыл-ишке таарымчалыг, буян-кежиктиг хүн. Куда-дойга хөлчок таарымчалыг.

Июнь 10, эрги сан-биле 12. Ийи кара меңгилиг, от соодалдыг, кара мечи хүнү. Хүрүм үндүртүп, хам хамнадыр хүн. Хай-бачыт эдеринге таарҗыр. Идик-хеп чугбас, арыгланыпаштанмас, отче бок октавас, чер чорбас хүн. Баш дүгүн кыргытпас болза эки.

Июнь 11, эрги сан-биле 13. Бир ак меңгилиг, довурак соодалдыг, каразымаар дагаа хүнү. Буян-кежиктиг эки хүн. Кандыг-даа ажыл-ишке таарҗыр. Бо хүн арага-дары ижип болбас, аас-дыл кылбас, багай сагыш кижилерге күзевес, чер каспас.

Июнь 12, эрги сан-биле 14. Тос кызыл меңгилиг, демир соодалдыг, көк ыт хүнү. Кижилерге буян чедирер, кадыг ажылишке таарымчалыг хүн. Кайы-хамаанчок машина-балгат ажыглавас, демир аймаандан кичээнгейлиг болза эки.

Июнь 13, эрги сан-биле 15. Сес ак меңгилиг, октаргай соодалдыг, көксүмээр хаван хүнү. «Ак» чергелиг ажыл-ишке таарҗыр, чажыг чажар, баш дүгү таартып болур. Мөчээн кижи ажаарынга таарымча чок.

Июнь 14, эрги сан-биле 16. Чеди кызыл меңгилиг, суг соодалдыг, кызыл күске хүнү. Бурганга чалбарыыр, суг бажы дагыыр, чымчак ажыл-херек кылыр, шажын ёзулалдарынга таарымчалыг.

Июнь 15, эрги сан-биле 17. Алды ак меңгилиг, даг соодалдыг, кызылзымаар инек хүнү. Арыг черге агаарлаар, бурганга чалбарып тейлээр, хай-бачыдын миннир, сан салыр, малмаган садып-саарарга, мал бажы көвүдээр эки хүн. Чер чоруурунга кончуг таарымчалыг. Бойдуска удур ажылдар кылбас, аас-дыл үндүрбес, арага-дары ишпес.

ТУРИСЧИ СЛЁТ

Таңды кожууннуң төвү Бай-Хаактан ырак эвесте Теректиг деп черге кожууннуң школаларының турисчи следу болуп эрткен. Аңаа Дүргеннин эге школазындан аңгыда шупту тос школаның командалары киришкен.

Слеттуң байырлыг ажыдыышкынын кожуунда уругларның спорт школазының директору В. Монгуш кылгаш, улус өөредилге килдизиниң инспектору М. Кимовка сөс берген. Ол өөреникчилерниң база бир 1994-1995 өөредилге чылын чедиишкинниг доосканынга байыр чедирип, чайгы дыштанылганы ажыктыг, солун эрттирерин күзеп, турисчи слетка школачыларның спортчу чедиишкиннерлиг болуруң база катап күзеп чугаалаан.

Турслеттуң бирги хүнүнде хыналда ажылдарны организастап эрттирген. Баг баглаарынга, кыска үеде майгын тигеринге, кемдепкергээн кижиге эмчиниң баштайгы дузазын чедирерингe болгаш оон-даа өске ажылдарга бирги черни Сосновка ортумак школазының коллективи алган.

Ийиги хүнде черниң үгшиин тодарадып, азимутбиле ажылдаарынга Балгазын ортумак школазының төлээлери тергиидээн. Ийиги черни Владимировка школазы алган.

Ниити түңнелдер-биле бирги черни Сосновка ортумак школазы, 2-ги, 3-кү черлерни Кочетово школазының 2 командазы алган.

Хол бөмбүүнге болган маргылдаага Кызыл-Арыг школазының аныяк спортчулары кымга-даа уттурбаан. Бо школаның мындыг маргылдаага бир дугаар тиилелгени чедип алганын турслеттуң кол судьязы, уругларның спорт школазында өөредилге эргелекчизи Эрес-оол Дондай эки деп үнелээн. 2-ги, 3-кү черлерге Кочетово, Арыг-Бажы школалары төлептиг болган.

Хөл-шыдыраага бирги чер дээш мөөрей слет киржикчилериниң сонуургалын хайныктырган. Кочетово школазындан тоску классчы Мөңгүн-оол Коожап тиилекчи болган.

Уран чүүл конкурзунга киришкеннерден Владимировка школазындан Владик Намчыл бирги черни алган. Ийиги черни Кочетово школазындан Лидия Оюн ап, ырлаарынга, танцы-сам тевеeринге эң-не шилиндектер болганнар.

Савый-оол **ООРЖАК.**

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ававыстың хөй ажы-төлүнүң хеймери болур дуңмавыс, акывыс **Хеймер-оол Доржуевич КАРА-САЛ** июнь 3-те төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Дуңмавыс «Хөндергей» совхозка 8 чыл ажыг үе иштинде ниитиниң малын онча-менди кадагалап, эки көргүзүглерлиг малчын деп шаңнадып, чонунга мактадып чоруурунга чоргаарланыр бис. Ол ийи уругнуң төлептиг адазы, өг-бүлезиниң быжыг чөленгиижи, ажыл-ишчи бүдүштүг, бергелерге торулбас, дузааргак, биче сеткилдиг кижи.

Малчынның чымыштыг ажыл-ижин шилип алган эрес-кежээ дуңмавыска, акывыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни чүрээвистиң ханызындан күзедивис.

Авазы, акызы, угбалары, честелери, дуңмаларындан.

ЧАРЛААЛДАР

Кызылдың башкы училищези 1995/96 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Чедип алыр тускай эртеми—эге класстар башкызы, 2 чыл 10 ай өөренир. Ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр.

2. Күш-культура башкызы. 2 чыл 10 ай өөренир. Ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр.

Училищеге кирериниң шылгалдалары:

1. Эге класс башкызының мергежилин шилип алганнар:

орус дыл (диктант);
математикага аас-биле (тест хевиринге эртер);
тыва дыл (аас-биле).

2. Күш-культура башкызының мергежилин шилип алганнар:

орус дыл (диктант);
тыва дыл (аас-биле);
чиик атлетика, сугга эштири, гимнастика.

ХЕРЕК ДОКУМЕНТИЛЕР:

Билиининң дугайында документиниң боду;
№ 086-у майык ёзугаар эмчи шынзылгазы;
чурттап турар черинден шынзылга;
күш-ажыл дептериниң хоолгазы;
3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Документилерни июнь 1-ден эгелеп июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Кирерин күзээннер-биле чугаалажыгны чорудуп турар. Июнь 13-тен июль 13-ке чедир төлевирлиг белеткел курстарын организастаар. Шылгалдалар июль 15-тен июль 25-ке чедир болур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 69. Телефоннар: 9-78-34, 2-63-84.

Тыва-түрк лицейниң удуртулгазы дараазында мергежилдерниң ажылчыннарын конкурс-шилилге ёзугаар хүлээп аары-биле чалап тур.

Шеверлекчи — 10 кижи, бызаңчы — 4 кижи, электри-биле ажылдаар каннакчы — 1, газ-биле ажылдаар каннакчы — 1, плитка-биле шывыг шагар, каастаар кижи — 2, ажылчыннар — 10 кижи.

Херек документилер: паспорт, күш-ажыл дептери, 3-4 хемчээлдиг 3 фото-чурук.

Назы-хары 23-тен 40 харга чедир, ол мергежилинге 6 чылдан эвээш эвес ажылдаан кижилерни хүлээп аар.

«СЕЛЕНДЖА» дээр магазин дараазында барааннарны сүмелеп турар:

— школачы уругларга 34-тен 38 хемчээлдиг костюмнер;
— бичии уругларга часкы-күскү тоннар, 30-ден 40 хемчээлдиг;
— херээжен улуска 50-ден 60 хемчээл чедир рейтузалар бар;
— бичии уругларга комбинезоннар, бичии оруннар шывыглары;
— дүктегер болгаш чоттунар аржыылдар, уктар;
— бичии уруглар идиктери.

Чедип келир адрези: **Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1,** «Аэрофлот агентствозу» деп автобус доктаар черге чедир чоруур.

МӨГЕЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Республиканың 16 дакпыр чемпиону, начын мөге Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар 65 харлаан оюн уткуштур тыва хүрештиң маргылдаазын эрттирер деп турар. Хүреш Шагаан-Арыг хоорайга июнь 11-де 12 шакта болуп эртер.

Хүрешке 17 хар чедир 32 болгаш 40 хардан өрү 32 хоочун мөгелер киржир.

Начын мөге аныяк болгаш хоочун мөгелерни чалап тур.

Элегес ортумак школазының 1988 чылда Любовь Чыртал-ооловна Хертектиң адынга тывысканы А № 100214 аттестат читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Хову-Аксы № 2 ортумак школаның 1987 чылда Айлана Дулушовна Манзырыкчының адынга тывысканы В № 500695 аттестат читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ИЮНЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Утомленные солнцем» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда. **Видеозалга: «Сараны узуткаар»** 9.30, 13.30, 17.30 шактарда, **«Шалопаи»** 11.30, 15.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кинжалда чеди изумруд» 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хирлиг хептер» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: Мультчыынды 10.00 шакта. **«Сээң-биле кады бис»** 14.00, 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал—3-39-15, медээлер болгаш спорт—3-37-11, очулга —3-34-39; 3-34-93. чагаа — 3-39-03, корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн барганда— 3-57-92; 3-14-94 бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—15946. Индекс 54240. Чагыг № 35—369.